

Barbara Erber

Zarys stanu badań etnograficznych w woj. kieleckim

Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego 2, 333-361

1964

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BARBARA ERBER

ZARYS STANU BADAŃ ETNOGRAFICZNYCH W WOJ. KIELECKIM

WSTĘP

W grudniu 1958 roku — z inicjatywy Kieleckiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego — odbyła się w Św. Katarzynie konferencja etnograficzna, w której udział wzięli przedstawiciele Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego oraz krakowskich i łódzkich etnograficznych ośrodków naukowych. W programie obrad naczelną rolę zajęła dyskusja nad stanem badań etnograficznych w województwie kieleckim, w której poszczególne ośrodki relacjonowały przebieg i wyniki własnych badań. Wysznięto wówczas konieczność opracowania bibliografii etnograficznej dla tego obszaru. Redakcji bibliografii podjęła się doc. dr Jadwiga Klimaszewska¹. Bibliografia miała się ukazać jako wydawnictwo Kieleckiego Oddziału PTL.

Próba przedstawienia stanu badań etnograficznych w woj. kieleckim powstała ściśle w oparciu o materiały gromadzone do tejże bibliografii m. in. i przez autorkę niniejszej pracy.

Zakres terytorialny obejmuje obszar całego woj. kieleckiego w granicach aktualnego podziału administracyjnego. Zakres czasowy opracowania, podzielony na trzy okresy, zamyka się w granicach od początku XIX wieku do r. 1962. Dzieli się ono na dwie części; część pierwsza — w układzie chronologicznym — charakteryzuje warunki, w jakich powstawały opisy, a następnie opracowania etnograficzne, oraz zaznajamia ogólnie z problematyką badań. Część druga przedstawia stan badań w obrębie poszczególnych działów kultury ludowej. Praca opiera się głównie na materiale publikowanym. Nie wymienia drobnych prac, fragmentarycznych opisów itp. Zainteresowany czytelnik znajdzie pełny ich wykaz we wspomnianej bibliografii.

I. ZARYS HISTORII I PROBLEMATYKA BADAŃ

OKRES PIERWSZY: od drugiej ćwierci XIX w. do pierwszej wojny światowej. Początki badań nad kulturą ludową Kieleckiego — podobnie jak w całej Polsce — sięgają połowy XIX wieku. Zainteresowania te pozostają w pewnym związku z działalnością Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, które pod wpływem H. Kołłątaja już w pierwszym dziesięcioleciu ubiegłego wieku sprezykowało program badań etnograficznych². Zwracał on szczególną uwagę badaczy na spisywanie pieśni ludowych, podań, legend,

obrzędów i wierzeń, traktując je jako relikty mitologii słowiańskiej, mające dać podstawę do odtworzenia przeszłości narodu i jego kultury. Uznawał je zatem za uzupełniające źródła historii³. Stąd też skąpe materiały, pochodzące z lat 1830 do 1860 z terenu woj. kieleckiego, zawierają znaczną przewagę treści z zakresu literatury ludowej. Z zakresu kultury materialnej pewną popularnością cieszył się jedynie ubiór.

Najwcześniejsze opisy etnograficzne są to w znacznej przewadze wątpliwej wartości naukowej fragmentaryczne wzmianki na marginesie prac typu historycznego, podróżniczego czy pamiętnikarskiego. Ogłasza je pierwszy „Pamiętnik Sandomierski” (1829—1830) redagowany przez T. Ujazdowskiego⁴. Ukazuje się w nim pierwszy opis ubioru Kielczan i wzmianka o wierzeniach ludu w okolicach Chęcin (upiór, strzyga, zmora, płaczka i czarownica). „Przyjaciel Ludu” w 1836 r. drukuje anonimowy opis okrężnego w Sandomierskiem, a w 1847 r. podanie o św. Emeryku. W latach 1850—1855 J. N. Chądzyński⁵ podaje teksty podań oraz opis sobótki i ubioru Sandomierzan; Baliński i Lipiński⁶ — legendę ze wsi Żeleznica (okolice Przedborza), a „Biblioteka Warszawska”⁷ — podanie o górniku Hilarym Mali. Podanie o trzech dziewicach i górze dziewiczej w Studziannie publikuje Wieniarski⁸. W latach 1850—1859 J. K. Gregorowicz⁹ wydaje szereg utworów, w których zawiera wiele cennego materiału etnograficznego ze wsi Bilczy i Świątnik w Sandomierskiem. W 1857 r. Maleszewski¹⁰ notuje podania i zwyczaje z okolic Św. Katarzyny. W wydanych w 1866 r. *Listach Zoryana Chodakowskiego z lat 1817—1821*¹¹ znajdujemy jego relację z Czarnolasu o zanikaniu zwyczaju sobótki, wskutek zakazu wydanego przez ks. Jabłonowską, oraz o zapustach „z turoniem” w Małogoszczu. W 1862 r. J. Łepkowski¹² w opisie wycieczki w okolice Kielc, Pińczowa i Chmielnika — dając ogólną charakterystykę kultury wsi tych okolic, stwierdza, że poziom jej pozostaje o kilka wieków wstecz poza współczesnością. Ponadto wiele jeszcze drobnych wzmianek podawały „Kłosa”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Wędrowiec”, „Bluszcz” i „Gazeta Świąteczna”.

Szersze opisy, a następnie opracowania o charakterze monograficznym ukazują się dopiero w drugiej połowie wieku XIX. Wiązać to należy z faktem znacznego wzrostu zainteresowania kulturą chłopską, występującym w okresie po zniesieniu pańszczyzny, oraz z utworzeniem w r. 1873 Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie (w której działem etnograficznym kierował Oskar Kolberg), jak również z działalnością środowiska intelektualnego zgrupowanego wokół czasopisma „Wisła”¹³. Kierowały one pracą amatorów-zbieraczy przez publikowanie kwestionariuszy i szczegółowych wskazań metodycznych. W wyniku tego oddziaływania już w końcu w. XIX i na początku XX w. daje się zauważyć pewna tendencja do uwzględniania w opisach zagadnień z zakresu kultury materialnej. Dotyczy to głównie budownictwa wraz z opisem wnętrza izby, ubioru, pożywienia, uprawy roli i hodowli. Powstają w tym czasie nie zastąpione do dziś tomy *Ludu O. Kolberga*¹⁴ poświęcone Sandomierskiemu, Kieleckiemu i Radomskiemu, jak również liczne prace ks. W. Siarkowskiego¹⁵, gorliwego zbieracza-amatora, współpracującego z O. Kolbergiem, oraz monografie S. Jastrzębowski¹⁶, Z. Wasilewskiego¹⁷ i W. J. Jaskłowski¹⁸. Ukazują się ponadto monografie historyczne ks. J. Gackiego¹⁹, zawierające bardzo cenny materiał etnograficzny. Zanotować jednak należy zdecydowaną przewagę materiałów o charakterze przyczynkowym, zwłaszcza z zakresu wierzeń, obrzędów, zwy-

czajów, lecznictwa i magii. Publikują je najczęściej ks. W. Siarkowski, M. Kucz, M. Wawrzeńczycki, M. Kietlicz-Rayski, H. Łopaciński i L. Lisowski. Ogłaszała je przede wszystkim „Wisła” oraz lokalna prasa codzienna: „Gazeta Kielecka” i „Gazeta Radomska” — poświęcające wiele uwagi etnografii obszaru kieleckiego²⁰.

OKRES DRUGI: dwudziestolecie międzywojenne. Badania etnograficzne przejmują powstałe w tym czasie ośrodki uniwersyteckie oraz koła krajoznawcze. Dążenia katedr idą w dwu kierunkach — z jednej strony do ujęć syntetycznych, z drugiej natomiast do dokumentacji terenowej pełniejszej niż dotychczasowa amatorska²¹. Stąd też etnografia ziemi kieleckiej była uwzględniana w pracach o charakterze syntez, obejmujących swym zasięgiem najczęściej terytorium całej Polski. Są to prace J. St. Bystronia²², A. Fischera²³, E. Frankowskiego²⁴, J. Klimaszewskiej²⁵, K. Moszyńskiego²⁶, T. Seweryna²⁷ i K. Zawistowicz²⁸. Warto przypomnieć o rozpoczętych w tym czasie przez K. Moszyńskiego — obejmujących całą Polskę — badaniach typu atlasowego. Wyniki badań, opracowane kartograficznie, zawiera *Atlas Kultury Ludowej w Polsce*²⁹. Treść jego obejmuje wybrane zagadnienia z zakresu wiedzy astronomicznej, medycyny, wierzeń, wróżb i obrzędów doroczných. Wiele uwagi poświęcono w tym czasie zagadnieniu ugrupowań etnicznych w Polsce. Studia szły w kierunku ustalenia kryteriów określających grupę etniczną jak również ustalenia terytorialnego rozmieszczenia i zasięgu poszczególnych grup³⁰. Przewaga jednak materiałów i opracowań z tego czasu (dotyczących woj. kieleckiego) pochodzi z terenowych badań ruchu regionalnego, rozwiniętego zwłaszcza w środowisku nauczycielskim oraz kół krajoznawczych młodzieży szkolnej. Organizatorem ruchu regionalnego był znany działacz Aleksander Patkowski, współzałożyciel Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, twórca Uniwersytetu Regionalnego w Sandomierzu³¹.

Program kursów uniwersytetu, uwzględniający wykłady z etnografii i dialektologii³², zyskał znaczną popularność i przygotował wielu samodzielnych zbieraczy terenowych, publikujących własne materiały w lokalnym czasopiśmie ZNP „Nasze Drogi”³³ oraz w wydawnictwie uniwersytetu³⁴ i jego organie „Sandomierskim Ruchu Regionalnym”³⁵. A. Patkowski działał w porozumieniu ze Stefanem Żeromskim³⁶, który w tym samym czasie stawiał postulat podjęcia badań nad kulturą ludową na obszarze położonym na południe od Gór Świętokrzyskich. Uzasadniał to faktem trwania prastarego osadnictwa małopolskiego, gdzie „Ludność [...] jest do dziś dnia najrdzenniejszą polską, gdyż nigdy nie była wystawiona na wpływ ościenny”. Opracowywał i ogłaszał założenia programowe badań (zachęcając do nich inteligencję kielecką), których realizacja dałaby podstawy do opracowania pełnej monografii tego obszaru³⁷. Niejako w myśl tych założeń w r. 1931 wydano pod red. A. Patkowskiego „Pamiętnik Świętokrzyski”³⁸, uwzględniający w treści także etnografię. W miejscowych czasopismach ruchu regionalnego („Nasze Drogi” i „Radostowa”) i krajoznawczego („Liścienie”) ³⁹ zamieszczano prawie wyłącznie materiały z zakresu literatury ludowej, rzadziej obrzędowości. Kulturę materialną pomijano całkowicie. Poświęcał jej natomiast nieco miejsca „Orli Lot”⁴⁰, który w krótkich, popularnych artykułach omawiał wyniki poszukiwań terenowych z zakresu budownictwa, garncarstwa i ubioru, gromadząc materiały w oparciu o kwestionariusze, dostarczane przez ośrodki naukowe krakowskie, zwłaszcza Seminarium Etnografii Słowian UJ i Mu-

zeum Etnograficzne⁴¹. Warto tu zaznaczyć, że Komisja Etnograficzna PAU wydała w r. 1927 materiały, zebrane przez koło krajoznawcze uczniów Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Tomaszowie Mazowieckim *Zamki drewniane przy drzwiach*⁴². Charakterystyczne jest słabe uwzględnianie zagadnień produkcji, zwłaszcza produkcji rolnej. Równie słabo reprezentowane są tematy dotyczące kultury społecznej. Przewaga materiałów dotyczy powiatu opoczyńskiego, którym interesowali się J. P. Dekowski i T. Seweryn, oraz obszaru pogranicza radomsko-sandomierskiego, gdzie aktywnie pracowali działacze ruchu regionalnego ZNP.

Charakterystyczny jest brak odzwierciedlenia w materiałach etnograficznych trudnej sytuacji społeczno-ekonomicznej wsi kieleckiej, zwłaszcza w okresie kryzysów. Znajdujemy je jedynie w studiach prowadzonych przez Państwowy Instytut Kultury Wsi, który wydał w r. 1938 4 tomy *Młodego pokolenia chłopów* w opracowaniu T. Chałasińskiego (tomy: 1, 2 i 3 zawierają życiorysy chłopów z powiatów: Opoczno, Iłża, Opatów, Włoszczowa i Pińczów) oraz w wydanych w 1935 r. przez Instytut Gospodarstwa Społecznego *Pamiętnikach chłopów* pod red. L. Krzywickiego (3 pamiętniki z woj. kieleckiego). Ponadto pewne materiały z zakresu etnografii zawierają monografie K. Mroza⁴³ i A. Dzierżawskiego⁴⁴, nawiązujące do wzoru opracowanego przez F. Bujaka. Wysuwają one na pierwszy plan zagadnienia ekonomiczno-społeczne bytu badanego środowiska.

OKRES TRZECI: po drugiej wojnie światowej do r. 1962. Zanikła prawie całkowicie w tym czasie akcja badawcza kół krajoznawczych. Badania etnograficzne na obszarze woj. kieleckiego podjęło szereg instytucji naukowych, specjalizujących się w zakresie wybranych zagadnień z kultury ludowej. Prace ich idą w dwu kierunkach: badań inwentaryzacyjnych typu atlasowego oraz badań monograficznych poszczególnych zagadnień:

1. Katedra Etnografii Słowian UJ. Prowadzi badania od 1951 r. W tym roku i w ciągu następnych lat prace katedry ogniskowały się wokół dwu zagadnień: budownictwa oraz rzemiosła ludowego. Pozostaje to w ścisłym związku z planem opracowania obszernej monografii etnograficznej woj. kieleckiego⁴⁵. Pracami kierowali prof. K. Moszyński i doc. dr J. Klimaszewska. Badania nad budownictwem ludowym mieszkalnym i gospodarczym odbyły się w latach 1951 i 1953, a badania nad rzemiosłem (garncarstwo, kowalstwo, obróbka drewna, lnu, konopi, wełny oraz tkactwo) przeprowadzone zostały w latach 1953—1954. Ponadto dokonano badań z zakresu ludowej wiedzy o drzewie i obrzędów dorocznych⁴⁶.

2. Zakład Badania Plastyki Architektury i Zdobnictwa Ludowego Instytutu Sztuki PAN w Krakowie. Prowadził badania zespołowe trzykrotnie pod kierunkiem prof. dra R. Reinfussa. W r. 1949 został objęty poszukiwaniami obszar opoczyński, w 1951 r. kielecko-sandomierski, a w r. 1953 — obszar radomski. Badania instytutu ogarnęły całokształt ludowej twórczości artystycznej: architekturę, strój, garncarstwo, tkactwo, zdobnictwo w metalu, zabawkarstwo, malarstwo, rzeźbę i obrzędy doroczne od ich strony plastycznej⁴⁷.

3. Muzeum Etnograficzne w Krakowie. W latach 1947—1960 pracownicy muzeum przeprowadzili badania nad ubiorem ludowym sandomierskim, świętokrzyskim, kieleckim oraz Krakowiaków wschodnich, ustalając jego zasięgi i chronologię⁴⁸. Badano również przemysł zabawkarstwa denkowsko-iłżeckiego ośrodka ceramicznego i ośrodka w Łącznej⁴⁹.

4. Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego. W r. 1951 podjęto badania etnograficzne pod kierunkiem doc. dr A. Kutrzebianki w rejonie Wiślicy⁵⁰ (obszarze dotąd przez etnografów nie badanym). Miały one na celu dostarczenie materiałów dotyczących zagadnienia trwałości granicy szesnastowiecznego powiatu wiślickiego i jej wpływu na kulturę wsi, powiązań i różnic z sąsiednimi powiatami. Przebadano ok. 50 wsi. Najwięcej uwagi poświęcono tradycyjnym formom gospodarki — rolnictwu i hodowli oraz rzemiosłu (kowlstwo, stolarstwo, plecionkarstwo, garbarstwo). Ponadto badano budownictwo i wnętrza mieszkalne, ubiór, tradycyjne formy współdziałania sąsiedzkiego i formy przekazywania majątku przy równoczesnej dokumentacji dawnego nazewnictwa⁵¹.

5. Zakład Muzyki Ludowej Instytutu Sztuki PAN. W latach 1950—1952 pod kierunkiem zakładu — regionalna ekipa kielecka akcji zbierania folkloru muzycznego dokonała nagrań pieśni ludowych w ok. 60 wsiach woj. kieleckiego (głównie pow. Kielce, Włoszczowa, Radom i Pińczów)⁵².

6. Instytut HKM PAN. Dział IV. Etnografia. Od r. 1953, w ramach ogólnopolskich badań dla *Polskiego Atlasu Etnograficznego*, prowadzi badania na obszarze woj. kieleckiego w 24 stałych punktach sieci PAE⁵³. Badania dotyczą rolnictwa i hodowli, budownictwa oraz transportu i komunikacji. Wyniki ich zostały już częściowo opublikowane w zeszycie próbnym PAE⁵⁴ oraz w wydawnictwach PAN i PTL⁵⁵.

7. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze. Jest inicjatorem i wydawcą monograficznych opracowań ubioru ludowego; z terenu kieleckiego ukazały się 4 zeszyty: opoczyński, krakowski (wschodni), sandomierski i świętokrzyski⁵⁶. Towarzystwo wydaje również zeszyty „Literatury Ludowej” — zeszyt 2 z r. 1957 poświęcony jest literaturze ludowej kieleckiego⁵⁷. Oddział kielecki PTL, założony w r. 1957, zapoczątkował prace dokumentacyjne dotyczące budownictwa, ubioru, rzeźby i literatury ludowej⁵⁸. Zebrane pieśni publikowano w „Ziemi Kieleckiej” i I tomie „Rocznika Muzeum Świętokrzyskiego”⁵⁹. W planie wydawniczym oddziału znajdują się dwie pozycje: bibliografia etnograficzna woj. kieleckiego i ludowi poeci świętokrzyscy⁶⁰.

8. Katedra Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego oraz Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi. Od szeregu lat badają głównie obszar pow. opoczyńskiego, z którego muzeum zgromadziło znaczną ilość eksponatów⁶¹. Badaczem stale penetrującym ten teren jest nadal J. P. Dekowski, publikujący szereg materiałów i opracowań z wielu dziedzin kultury ludowej⁶².

9. Muzeum Świętokrzyskie w Kielcach. Dział Etnograficzny. Od r. 1955 do r. 1963 — dysponując jednoosobowym personelem, prowadzić mógł wyłącznie działalność związaną z gromadzeniem zbiorów i ich dokumentacją naukową⁶³. Ponadto, w związku z koniecznością typowania budownictwa do projektowanego przez muzeum skansenu, przeprowadzono inwentaryzację chałup i budynków gospodarczych w Kakoninie, pow. Kielce, i w Sandomierzu⁶⁴.

Z przedstawionego zestawienia wynika, iż w ostatnim okresie przedmiotem specjalnego zainteresowania były zagadnienia z zakresu kultury materialnej i sztuki. Troska o tę ostatnią wyraziła się również w akcji popierania sztuki drogą wystaw i konkursów organizowanych przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, Wydział Kultury WRN i Muzeum Świętokrzyskie w Kielcach.

Sprawozdania omawiające wyniki konkursów i charakteryzujące wystawy ukazywały się m. in. w czasopiśmie: „Lud” i „Polska Sztuka Ludowa” oraz lokalnym czasopiśmie „Słowo Tygodnia”, gdzie na temat twórczości ludowych ceramików w Kieleckiem wiele cennych uwag, spostrzeżeń i materiałów zamieścił J. A. Zaremba, zmarły w 1961 r. kierownik artystyczny spółdzielni „Chałupnik” w Iłży⁶⁵.

II. STAN BADAŃ

MONOGRAFIE ETNOGRAFICZNE

Szczegółowe omówienie stanu badań poprzedzi syntetyczny przegląd opracowań typu monograficznego.

Ukazanie się właściwych monografii etnograficznych wyprzedziły wydane w latach 1852 i 1854 przez literata i publicystę J. K. Gregorowicza⁶⁶ *Obrazki wiejskie* i *Wiejskie zarysy*. Utwory te, w których autor często prowadzi dialogi gwarą, jakkolwiek ujęte w formę literacką, zawierają materiały i opisy oparte na bezpośrednich obserwacjach, wskazujących na znajomość środowiska wiejskiego, w którym Gregorowicz żył; dotyczą one wsi Bilczy i Świątnik w pow. sandomierskim. Autor daje wyczerpujący — jak na ówczesne wymogi — opis warunków życia chłopów w tych wsiach, stosunków z dworem, obyczajowości, zwyczajów, wierzeń. Zamieszcza zwłaszcza dokładny opis wesela, sobótki i okrężnego, daje teksty legend i podań oraz równie dokładne opisy ubioru, chałupy i jej wnętrza a także pożywienia.

W r. 1865 ukazuje się tom *Sandomierskie* Oskara Kolberga⁶⁷ jako pierwsza seria *Ludu*. Jest to pierwsza etnograficzna monografia z omawianego obszaru, obejmująca dzisiejszy powiat sandomierski oraz część staszowskiego i opatowskiego. Tom rozpoczynają skąpe wiadomości fizjograficzne, historyczne i etnograficzne, zawierające opis terenu, miast, miasteczek i wsi, budownictwa (chata i wnętrze) i ubioru, uzupełnione dodatkowo w przypisach na końcu tomu. Zasadniczą część monografii stanowią obrzędy, głównie ze wsi Bilcza. Zarówno w dziale kultury materialnej, jak obrzędów i zwyczajów, autor wykorzystuje w przewadze opisy swoich poprzedników, a zwłaszcza J. K. Gregorowicza. Z własnych poszukiwań zamieszcza duży zbiór pieśni weselnych, sobótkowych, pieśni śpiewanych w czasie okrężnego i innych, jak również zbiór tańców. Podaje także tekst kilku opowiadań ludowych i opracowuje słownik gwarowy.

Wydane w 20 lat później monografie poświęcone Kieleckiemu a następnie Radomskiemu⁶⁸ (każda w dwu częściach) znacznie rozszerza, zamieszczając na początku informacje typu historycznego, dotyczące poszczególnych miejscowości. Następnie krótko i ogólnie charakteryzuje ubiór, sposób mieszkania, zajęcia i pożywienie — cytując, podobnie jak w *Sandomierskiem*, zebrane pracownicy opisy poprzedników. Pojawia się też dział nowy — zwyczajów dorocznich, cparty głównie na relacjach ks. W. Siarkowskiego (dla Kieleckiego) oraz ks. J. Gackiego, K. W. Wójcickiego i A. Wiślickiego (dla Radomskiego), ilustrowany pieśniami zebranymi przez Kolberga. Osobny rozdział poświęcony jest obrzędowi rodzinnemu, spośród których autor omawia prawie wyłącznie wesela, podkreślając różnorodność występujących tu wariantów w melodiach pieśni i ich treści. Obrzędy narodzinowe pomija całkowicie. Obrzęd pogrzebu opracowuje fragmentarycznie. Druga część mono-

grafii, poświęcona muzyce, tańcom, literaturze ludowej oraz wierzeniom i magii, zawiera obszerny zbiór tańców i pieśni różnej treści, podań, legend, opowieści, materiały z zakresu wierzeń, lecznictwa i magii. Terytorialnie — tomy: *Kieleckie* i *Radomskie* obejmują obszar dawnych guberni: kieleckiej i radomskiej⁶⁹.

Kieleckie i *Radomskie* Kolberga poprzedziły opracowania monograficzne ks. W. Siarkowskiego, oparte na własnych materiałach terenowych autora. W latach 1878—1880 ukazały się *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, a w r. 1885 *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*⁷⁰. Pierwsza monografia zawiera krótkie rozdziały poświęcone (w myśl wskazówek Kolberga) ogólnej charakterystyce ludności, ubioru, pożywienia, sposobu mieszkania i zajęć. Obszerniejszych materiałów dostarcza autor z zakresu zwyczajów i obrzędów, wymieniając najpierw „wysze z użycia”. Wiele miejsca poświęca wierzeniom, praktykom magicznym i lecznictwu. Opracowanie kończy zbiór pieśni powszechnych i obrzędowych, połączony z opisem wesela.

Druga monografia zawiera jedynie materiały z zakresu kultury duchowej, gdzie rozbudowane są zwłaszcza rozdziały poświęcone zwyczajom i zabiegom magicznym rolniczym i domowym.

W r. 1892 Z. Wasilewski⁷¹ ogłasza *Przyczynek do etnografii Krakowiaków*. Jest to monografia wsi Jaksice w pow. Kazimierza Wielka, zawierająca obok charakterystyki stosunków demograficznych dosyć dokładny opis budownictwa (konstrukcja, układ zagrody), ubioru i pożywienia (obydwa dokładnie), zwyczajów dorocznych (ogólnie). Daje pełny opis wesela i materiały dotyczące wierzeń. Całość kończy tekstami pieśni, legend i zagadek oraz słownikiem i wykazem imicn. Podobną treść zawiera wydana w 1896 r. monografia S. Jastrzębowskiego *Czarnolas i Policzna*⁷². Według tego schematu w 1904 r. W. J. Jaskłowski ogłasza obszerną i najpełniejszą z dotychczasowych monografię etnograficzną wsi Mnichów w pow. jędrzejowskim⁷³.

Trzej ostatni autorzy wyróżniają się zasadniczo znacznym zainteresowaniem dla zagadnień związanych z kulturą materialną.

Wydana w 1935 r. K. Mroza⁷⁴ *Jastrzębia, wieś powiatu radomskiego* opiera się o schemat dla monografii typu historyczno-gospodarczego, opracowany przez F. Bujaka. Autor poświęcił wiele uwagi historii opisywanej wsi, zagadnieniom rozwoju rolnictwa oraz ekonomicznej sytuacji mieszkańców. Nie pominął również dokładnego scharakteryzowania rozwoju budownictwa z uwagi na jego funkcję w gospodarstwie rolnym.

Monografią o specjalnym charakterze jest *Okalina i Czerników* A. Dzierżawskiego⁷⁵, wydana w 1929 r. Jest to opis porównawczy dwóch wsi z pow. opatowskiego różniących się strukturą rolną; jedna z badanych wsi posiada grunty rozrzucone, druga scalone.

KULTURA MATERIALNA

1. Gospodarka.

a. Rolnictwo i hodowla. Najwcześniejsze materiały, dotyczące hodowli, sposobu uprawy ziemi i stosowania płodozmianu w połowie XIX wieku, zawarte są w kilku opisach zamieszczonych w „Rocznikach Gospodarstwa Krajowego” i „Encyklopedii Rolnictwa”⁷⁶. Autorzy tych opisów nastawiają się na obserwację najnowszych, współczesnych im osiągnięć w dziedzinie rol-

nictwa. Fragmentarycznych lub ogólnych wiadomości dostarczają W. Siarkowski i O. Kolberg. Natomiast nieco pełniejsze informacje dają W. J. Jaskłowski, K. Mróz, A. Dzierżawski i Z. Linowski⁷⁷, którzy obok opisu technik uprawy, wysokości plonów i hodowli zwierząt uwzględniają szerzej lokalne stosunki ekonomiczne. Najnowsze, również nieliczne opracowania, powstałe w oparciu o badania dla *Polskiego Atlasu Etnograficznego*, informują o niektórych tradycyjnych uprawach w XIX i XX w. (np. mieszaniny pszenicy i żyta, „krzycy”, sposobach przesuszania zbóż i przechowywania ziarna⁷⁸, a kartogramy PAE ilustrują proces zanikania orki w zagony oraz formy sierpów i cepów⁷⁹).

b. Bartnictwo. Jedyne opracowanie poświęcił temu zagadnieniu K. Potkański⁸⁰. Pozostałe fragmentaryczne materiały, informujące o istnieniu bartnictwa, jego organizacji oraz prawie bartnym, podają dla terenu Puszczy Jedleńskiej: J. Gacki, S. Jastrzębowski i A. Wójtowicz, a ostatnio R. Rein-fuss⁸¹.

c. Łowiectwo. Materiały o sposobach łowieckich (dołach, sieciach, sidłach) głównie z terenu powiatu opoczyńskiego, koneckiego, kieleckiego, jędrzejowskiego i opatowskiego zebrali — w opracowaniach dotyczących większego obszaru Polski — T. Seweryn i W. Jeż-Jarecki⁸².

d. Rybołówstwo. Krótkie opracowanie F. Potockiego⁸³ dotyczy pow. sandomierskiego. Ponadto dla terenów położonych nad Pilicą skąpe materiały publikuje M. Misińska⁸⁴.

2. Pożywienie. Nieliczne materiały o rodzajach spożywanych przez chłopów potraw, podkreślające ich jednostajność i ubóstwo zamieszczają: Siarkowski, Kolberg, Wasilewski i Mróz. L. Popiel⁸⁵ informuje o występowaniu stępy.

3. Przemysł ludowy i rzemiosło. Na przełomie w. XIX i XX zaczyna wzrastać zainteresowanie rzemiosłem ludowym. W planach ekonomistów rozwój rzemiosła miał przynieść poprawę sytuacji gospodarczej Królestwa Polskiego dzięki rozwojowi handlu z Rosją⁸⁶. Pierwsze informacje mają charakter statystycznych ujęć, orientujących w wielkości i rodzaju produkcji warsztatów — dla planowania produkcji i zbytu na przyszłość. Podjęte z końcem XIX wieku przez Delegację Przemysłu Ludowego⁸⁷ działanie w kierunku popierania przemysłu i rzemiosła ludowego znalazło swój wyraz w ogłoszeniu ankiety dotyczącej rozmieszczenia w terenie warsztatów chłopskich. A. Zakrzewski, opierając się na materiałach ankiety — zestawia w specjalnej pracy istniejące w tym czasie w Królestwie Polskim rzemiosła, wymieniając szereg ośrodków z woj. kieleckiego⁸⁸. Wylicza następujące dziedziny rzemiosła: garncarstwo, kaflarstwo, wyroby metalowe, bednarstwo, stolarstwo, gontarstwo, zabawkarstwo, koszykarstwo, szewstwo, kożusznictwo, tkactwo (sukiennictwo i płóciennictwo), hafciarstwo.

W okresie międzywojennym zagadnieniu rzemiosła ludowego wiele uwagi poświęca J. Oryńczyna⁸⁹; w opracowaniach wymienia czynne ośrodki (obróbka lnu, konopi, wełny, wikliny, skóry i gliny).

Opracowania o charakterze monograficznym zostały podjęte w ostatnich latach i idą w dwu kierunkach: np. Katedra Etnografii Słowian UJ, prowadząc badania nad rzemiosłem, obok śledzenia technik dąży do wykrycia przyczyn, warunkujących rozwój względnie upadek rzemiosła w poszczególnych ośrodkach. Stąd też badania rozszerzono na stosunki gospodarcze, demogra-

ficzne oraz warunki historyczne⁹⁰. Natomiast współczesne badania z zakresu rzemiosła, prowadzone przez Instytut Sztuki PAN, ujmują to zagadnienie głównie z uwagi na walory estetyczne wytworów. Dlatego wyniki badań instytutu zostaną omówione w dziale plastyki ludowej.

a. Obróbka drewna. Zagadnienie tradycyjnej obróbki drewna na północnym pograniczu Łysogór (centrum ośrodka stanowi wieś Łączna) porusza opublikowana ostatnio praca M. Maślińskiego⁹¹. Autor omawia wyrób sprzętów (krzesła, ławy), gontów, szufli, nosideł i wrzecion oraz zabawek. Zwraca szczególną uwagę na przetrwałe elementy tradycyjnych technik. Ponadto zagadnienie to omówił częściowo R. Reinfuss w studium poświęconym polskim skrzyniom malowanym⁹². W odniesieniu do woj. kieleckiego zawiera ono opis zdobnictwa skrzyń korczyńskich i radomskich oraz wykaz ważniejszych ośrodków meblarskich z końca XIX wieku oraz w. XX. Autor podkreśla dużą ekspansywność ośrodka radomskiego na teren Sandomierskiego, gdzie stolarstwo rozwijało się znacznie słabiej. Opis innych sprzętów umieszcza w sprawozdaniach z badań Instytutu Sztuki⁹³. Omawia formy ław, łóżek i kredensów, produkowanych przez meblarskie ośrodki w Radomskim.

b. Garncarstwo i ceramika artystyczna. Brak opracowań z przełomu XIX i XX wieku. W okresie międzywojennym „Orli Lot” zamieszcza krótki opis ośrodka garncarskiego w Dąbrowie, pow. Opoczno, pióra J. P. Dekowskiego⁹⁴. W oparciu o współczesne badania Instytutu Sztuki R. Reinfuss w *Garncarstwie ludowym*⁹⁵ scharakteryzował działające obecnie na terenie woj. kieleckiego ośrodki garncarskie — od chwili ich powstania do lat ostatnich, kiedy wytwórcy zostali zrzeszeni w spółdzielniach. Autor — w ujęciu historycznym — podaje syntetyczny przegląd form i zdobnictwa naczyń z Ilży, Denkowa, Chałupek, Sobótki, Dąbrowy i Włodzimierzowa. R. Reinfuss podjął również próbę usystematyzowania typów pieców do wypału naczyń, występujących na omawianym obszarze⁹⁶. Z. B. Głowa⁹⁷ opracowała mapę ośrodków garncarskich w woj. kieleckim na podstawie przeprowadzonych studiów archiwalnych i badań terenowych Instytutu Sztuki — informującą o czasie powstania, nasileniu rozwoju i zamieraniu poszczególnych ośrodków na tym obszarze. Brak dotąd pełnych opublikowanych monografii poszczególnych ośrodków. Istnieją jedynie szersze opisy, omawiające wybrane przez autorów zagadnienia. Dotyczą one Dąbrowy, Ilży, Denkowa i Chałupek⁹⁸. Z opracowań nie publikowanych charakter monograficzny mają dwie prace, wykonane w Katedrze Etnografii Słowian UJ, o czynnych ośrodkach w Denkowie i Chałupkach oraz zamarłym ośrodku w Pierzchnicy⁹⁹. Autorki monografii poruszają mniej więcej równomiernie wszystkie zagadnienia związane z garncarstwem: przeszłość historyczną i tendencje rozwojowe, technikę produkcji, wyroby i ich zbyt oraz stosunki gospodarczo-społeczne związane z tym rzemiosłem.

Twórczość garncarzy i ceramików od szeregu lat interesowała kieleckich badaczy rzemiosła J. Zarembę i P. Gana¹⁰⁰, którzy zgromadzili dotąd znaczną ilość materiałów zarówno do jego historii, jak i charakterystyki twórczości poszczególnych ośrodków garncarskich. Pozostała, dość znaczna ilość artykułów oraz sprawozdań (mniej lub więcej obszernych) z wystaw i konkursów poświęcona jest twórczości współczesnych artystów ludowych, tak garncarzy, jak i — w przewadze — artystów, wykonujących ceramikę figuralną, od r. 1950 zrzeszonych w spółdzielni CPLiA „Chałupnik” w Ilży. Artykuły te mają nierzadko charakter polemiczny. Dyskusję wywołuje fakt ograniczania możli-

wości twórczych artystów uwarunkowany koniecznością masowej produkcji kilku nie zmieniających się wzorów na potrzeby eksportu. Dyskusję wywołuje ponadto kierunek drogi rozwojowej współczesnych twórców ludowych, ich odchodzenie od tradycji.

c. Kowalstwo. Badania nad tym zagadnieniem podjęto dopiero po II wojnie światowej. Prowadziła je Katedra Etnografii Słowian i Instytut Sztuki PAN. Badania katedry objęły południową oraz północno-wschodnią część woj. kieleckiego. Problematyka badawcza dotyczyła warunków powstania, rozkwitu i upadku kowalstwa ludowego od przełomu wieku XIX i XX do czasów współczesnych¹⁰¹.

d. Tkactwo i haft. We wcześniejszych opisach brak zainteresowania tymi zagadnieniami. Znajdujemy jedynie drobne wzmianki u Kolberga o częstym występowaniu warsztatu tkackiego w Opoczyńskim i Górach Świętokrzyskich. W okresie międzywojennym „Orli Lot” podaje z tego terenu informację o obróbce lnu, a T. Seweryn omawia pasiaki opoczyńsko-rawskie¹⁰². Współcześnie — zagadnienie tkactwa i haftu zostało wyczerpująco opracowane przez K. Kondratiukową¹⁰³ i T. Seweryna¹⁰⁴ jedynie dla terenu opoczyńskiego. Ponadto — poruszają je marginesowo autorzy poszczególnych monografii strojów woj. kieleckiego (zob. niżej). Krótką informację o rodzajach tkanin i kołowrotek podaje R. Reinfuss¹⁰⁵ dla Radomskiego. Tenże autor omawia ludowe druki na płótnie występujące na terenie Opoczyńskiego¹⁰⁶, a M. Miśńska¹⁰⁷ przytacza opis folusza ręcznego z Koneckiego.

4. Ubiór. Temat ten cieszył się stosunkowo większym zainteresowaniem. Opisywali odzież wcale dokładnie autorzy znanych już monografii — już wówczas zwracając uwagę na występujące w poszczególnych okolicach Kieleckiego różnice w barwach ubioru, jego kroju, rodzajach użytych tkanin i formach nakryć na głowę. Fakt ten zasługuje na podkreślenie, gdyż do czasów obecnych tradycyjny ubiór, a ściślej — jego cechy drugorzędne stanowią jedno z kryteriów wyróżniania grup etnicznych¹⁰⁸. Na dawnych materiałach oraz na własnych poszukiwaniach terenowych i archiwalnych oparli się autorzy monograficznych opracowań stroju w Kieleckiem¹⁰⁹: T. Seweryn — Krakowiaków wschodnich, J. Krajewska — opoczyńskiego, J. Kamocki — sandomierskiego i ostatnio świętokrzyskiego. Autorzy starali się dać wyczerpujący opis ubioru, jego zasięg oraz nakreślić jego rozwój historyczny w ostatnich 150 latach. Ponadto informacyjny opis ubioru w Puszczy Kozienickiej podali A. Apanowicz i R. Reinfuss¹¹⁰. W przygotowaniu do druku jest monografia stroju kieleckiego¹¹¹. Badania nad ubiorem wykazały, że obszar woj. kieleckiego leży w strefie zazębiana się wpływów małopolskich z mazowieckimi, i pozwoliły na wyróżnienie dwu grup strojów: południowo-małopolskiej (krakowski, sandomierski, świętokrzyski i kielecki) oraz północnej — o znacznych wpływach Mazowsza (opoczyński oraz strój Puszczy Radomskiej). Północną granicę stroju krakowskiego (wschodniego), którego cechą charakterystyczną jest brązowa sukmana z tzw. „suką”, wyznaczono na linii biegu Krztyni, następnie Nidy aż do Morawicy; stąd linia odchyła się na południe ku Chmielnikowi i pasem przejściowym sięga po Staszów do Wisły. Zachodnia granica przechodzi na linii Wodzisław—Łysaków. Zasięg ten odpowiada na ogół wschodniemu i północnemu zasięgowi powiatu wiślickiego w epoce piastowskiej, a nadto granicy archidiakonatów z XIV—XVI w.¹¹² Podobnych wniosków dostarczyły badania nad strojem opoczyńskim, pozostającym

pod wpływem elementu osadniczego sieradzkiego (w ubiorze kobiecym charakterystyczny wełniak, w męskim biała sukmana zdobiona czarną taśmą). Pozwoliły one nawiązać zasięg tego ubioru do granic historycznych z XVI wieku¹¹³.

Na północ od stroju krakowskiego, po pasie przejściowym, rozciąga się aż do Ostrowca i Tarłowa strój sandomierski, którego granicę wschodnią wyznacza Wisła, a zachodnią linia Ostrowiec—Łagów—Raków. Jako cechy wyodrębniające ten strój przyjęto białą fałdzistą sukmanę i rogatywkę granatową z „kucotkiem” u mężczyzn, a „kap” u kobiet. Na północny zachód od sandomierskiego, po obu stronach Łysogór, występuje strój świętokrzyski, odznaczający się sukmaną z „siekacem” u mężczyzn, a u kobiet zapaską czerwoną w czarne pionowe prążki. W północno-wschodniej części woj. kieleckiego występuje strój Puszczy Radomskiej ze znaczną przewagą elementów mazowieckich. Charakterystyczna jest długa, czarna zapaska w białe prążki poziome. Na pozostałych terenach rozciąga się strój kielecki, obejmujący zachodnią i południową część pow. kieleckiego, pow. włoszczowski i konecki. Dzieli się on na wyraźną partię kielecką (u mężczyzn granatowa lub czarna sukmana, u kobiet zapaska bordowo-czarna) oraz włoszczowską (o podobnym ubiorze męskim i lnianym kobiecym). Na północy odmiana kielecka jest przejściową do stroju opoczyńskiego.

5. Budownictwo. Materiał zebrany z końcem XIX wieku i w okresie międzywojennym jest raczej skąpy. Autorzy znanych już monografii ograniczają się prawie wyłącznie do scharakteryzowania ogólnego wyglądu chałupy czy układu wnętrza lub też, jak np. M. Wawrzeniecki¹¹⁴, opisu i rysunku detali architektonicznych. Jedynie K. Mróz¹¹⁵ w r. 1935 daje pełniejszy opis budownictwa jednej wsi w historycznym rozwoju oraz jego zależności i przystosowania do potrzeb rolnika. Krótkie opisy budownictwa opoczyńskiego i sandomierskiego zamieścił „Orli Lot”¹¹⁶, a Komisja Etnograficzna PAU wydała pracę o zamkach drewnianych do drzwi¹¹⁷ z pow. opatowskiego, sandomierskiego i opoczyńskiego. Wiele materiału wniosły syntetyczne opracowania J. Klimaszewskiej¹¹⁸, G. Ciołka¹¹⁹ oraz I. Tłoczka¹²⁰, obejmujące całą Polskę i ukazujące Kieleckie na tle porównawczym. Ostatnio — w oparciu o badania do *Polskiego Atlasu Etnograficznego* — ukazały się opracowania budynków gospodarczych (stodół i spichrzy) i typów pieców¹²¹, również obejmujące całą Polskę. Dalszych informacji dostarczają relacje R. Reinfussa¹²² z badań Instytutu Sztuki oraz B. Olszowy¹²³ z badań Katedry Etnografii Słowian UJ. Ponadto nie publikowane materiały znajdują się w posiadaniu Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi oraz Politechniki Warszawskiej.

Wymienione prace pozwalają scharakteryzować jedynie ogólnie budownictwo ludowe w Kieleckiem. Wskazują natomiast na zagadnienia i problemy, które należałoby przebadać gruntownie i opracować. Do tych zagadnień należy m. in. występowanie chaty wąskofrontowej i szerokofrontowej, ustalenie ich chronologii i zasięgu. Zgromadzona do chwili obecnej znaczna ilość materiałów z tego zakresu pozwala już na podjęcie opracowania w ujęciu kartograficznym, jako podstawy do przeprowadzenia typologii form budownictwa — w oparciu o kryteria konstrukcji, materiału, sposobu kształtowania bryły, rozplanowania budynku, funkcji, urządzeń technicznych i zdobnictwa. Dalsze studia nad tym zagadnieniem powinny wykazać różnorodność form bu-

downictwa, występujących na obszarze woj. kieleckiego i ich powiązań z terenami sąsiadującymi. W przyszłości — badania nad budownictwem kieleckim winny kontynuować rozpoczęte prace katedry i instytutu, uwzględniające dotychczas pomijane zagadnienia, jak strukturę osadniczą wsi i jej powiązanie z planem zagrody, a także funkcję gospodarczą poszczególnych zabudowań i postępu w dziedzinie techniki budowy. Powinny także brać pod uwagę zmiany i różnicowania zachodzące w strukturze klasowej i zawodowej wsi.

KULTURA DUCHOWA

1. Wiedza ludowa. Astronomia i meteorologia, lecznictwo, wiedza o drzewie.

Pracę traktującą o ludowej wiedzy o gwiazdach na szerokim tle porównawczym opublikowała M. Gładyszowa¹²⁴. Natomiast inne materiały z tego zakresu dotyczą w przewadze ludowych nazw gwiazd. Podają je W. Kupiszewski i *Atlas Kultury Ludowej w Polsce*¹²⁵. Nazwy pochodzą z kilkunastu miejscowości w powiatach: Busko, Staszów, Sandomierz, Włoszczowa, Radom, Opoczno i Kielce. Informacje o wierzeniach związanych z gwiazdami podaje także *Atlas* oraz E. Kolbuszewski¹²⁶. Skąpe wiadomości do meteorologii opublikował W. Siarkowski¹²⁷ (okolice Pińczowa). Znajdujemy je także w „Nowych Drogach”¹²⁸ (Radomskie) i „Orlim Locie”¹²⁹ (Sandomierskie).

Przyczynkowych materiałów z zakresu lecznictwa dostarczyły jedynie poszukiwania z ostatniego dziesięciolecia XIX w. Najczęściej badacze podają wykaz roślin leczniczych stosowanych w poszczególnych przypadkach chorób oraz (rzadziej) zabiegów o charakterze magicznym. Występują także informacje z zakresu weterynarii ludowej. Przeważająca ilość materiałów pochodzi z badań ks. Siarkowskiego¹³⁰ z pow. kieleckiego, pińczowskiego i jędrzejowskiego. Ponadto wzmianki o innych poszukiwaniach, zamieszczone w „Wiśle”¹³¹, dotyczą Opoczyńskiego, Koneckiego i Sandomierskiego.

Zagadnienie wiedzy o drzewie podjęła po drugiej wojnie światowej Katedra Etnografii UJ¹³². Zakres badań prowadzonych w Górach Świętokrzyskich obejmował wiedzę botaniczną, traktowaną łącznie ze słownictwem, technologią drzewa oraz zagadnienie drzewa w lecznictwie, wierzeniach, magii, folklorze i sztuce. Ponadto w tym regionie oraz na terenie Puszczy Kozienickiej prowadzono badania z zakresu użytkowania drewna. Częściowe wyniki badań opublikował Z. Biały¹³³, ilustrując tekst mapą. Stwierdzono, że rolnicy nie trudniący się obróbką drewna oraz robotnicy leśni posiadają rozleglejszą wiedzę botaniczną o drzewach, natomiast rzemieślnicy wykazują znacznie gruntowniejszą znajomość jego technicznych właściwości. Według opinii niektórych botaników dorobek ludowej wiedzy o drzewach jest często znacznie rozleglejszy niż w nauce¹³⁴.

2. Wierzenia. Temu działowi kultury nie poświęcono dotąd opracowania. Fragmentarycznych materiałów dostarczyli niemal wyłącznie zbieracze z przełomu XIX i XX w. Obok Siarkowskiego¹³⁵, Jaskłowskiego¹³⁶ i R. Kośeły¹³⁷, którzy zamieszczają większą ilość materiałów w jednym opracowaniu, pozostała część rozproszona jest po różnych czasopismach. Najliczniejszą grupę stanowią opisy wierzeń dotyczące czarownic, diabła i upiórów¹³⁸.

3. Plastyka. Rzeźba, snycerka, ceramika figuralna (zob. wyżej), kowalstwo artystyczne, wycinanki, pająki i pisanki. Plastyka ludowa w okresie międzywojennym budziła już pewne zainteresowanie. Właściwe badania

rozpoczęły się jednak dopiero po drugiej wojnie światowej. Anonimowej rzeźby w drzewie z tego terenu dotychczas nie opracowano. Poświęcił jej jedynie nieco uwagi T. Seweryn¹³⁹, biorąc pod uwagę obszar Opoczyńskiego. Ze współczesnych artystów doczekała się pewnego opracowania twórczość Wincentego Flaka¹⁴⁰ i Leona Kudły¹⁴¹. Brak natomiast opracowań twórczości Karola Szczepanika, Michała Grygla i Józefa Piłata. Informacje o wysoko rozwiniętym snycerstwie występującym w Radomskim, w okolicach Jedlni Kościelnej, Mąkosów, Jastrzębiej i Kozłowa, przed pierwszą wojną światową i z początkiem okresu międzywojennego (wykonywanym na przesłicach, czółenkach tkackich oraz deskach do wyciskania serów) zawdzięczamy R. Reinfussowi oraz O. Mulkiewicz¹⁴² — analizującej i porównującej zdobnictwo przęślic z okolic Opoczna, Radomia i Kielc.

Zabawkarstwo poświęcił wiele miejsca T. Seweryn¹⁴³, omawiając denkowsko-łżecki ośrodek zabawkarstwa ceramicznego oraz ośrodek zabawek drewnianych w Łącznej. Autor wykazuje tu przeradzanie się glinianych zabawek w galanterię ceramiczną oraz wpływy i zapożyczenia z Żywiecczyny, występujące w zabawkach drewnianych. Do podobnych wniosków dochodzi M. Maśliński¹⁴⁴, omawiając ośrodki zabawkarstwa w Łącznej i Ostojowie, pow. Kielce. Pozostaje to w związku z imigracją kilku wytwórców zabawek z Żywieckiego na nasz teren.

Ludowe kowalstwo artystyczne omawia R. Reinfuss¹⁴⁵ w szkicu na temat kowalstwa artystycznego w Polsce. Podaje liczne przykłady z terenu woj. kieleckiego, poświadczając jego istnienie i wysoki poziom. Omawia syntetycznie wyniki badań nad kowalstwem na obszarze kielecko-sandomierskim, gdzie pod koniec XIX wieku rozwijało się szczególnie bogate zdobnictwo na okuciach wozów. Równie bogato zdobione były tutaj wyroby żelazne związane z budownictwem, jak zawiasy, kraty do okien, wykładki do drzwi, a także narzędzia, np. siekiery, sierpy i pierścienie do kos. W znacznie skromniejszym zakresie występuje zdobnictwo w żelazie na terenie Radomskiego. Ozdabia się głównie zawiasy, wykładki do drzwi i okucia kufrów. Przegląd form wykledek zamieszcza autor w tekście. Zdobnictwo żelaza w pow. opoczyńskim (formy okuć drzwi i wozów) omawia Z. B. Głowa¹⁴⁶.

Wycinanki opoczyńskie nie zostały dotąd wyczerpująco opracowane. Poza drobnymi rozprawkami¹⁴⁷ nieco uwagi poświęcił im J. Grabowski¹⁴⁸, omawiając historię i formy wycinanki polskiej; w przeglądzie odmian regionalnych uwzględnił wycinanki opoczyńskie, kieleckie i radomskie. J. Czajkowski¹⁴⁹ przeprowadził gruntowną systematykę form wycinanki kielecko-radomskiej w oparciu o materiały z około 60 wsi z powiatów: Busko, Kielce, Opatów, Sandomierz, Radom, Starachowice i Kozienice. Kilka uwag na temat wycinanki kieleckiej opublikował R. Reinfuss¹⁵⁰. Brak materiałów i opracowań na temat „pająków”. Krótki artykuł w „Orlim Locie”¹⁵¹ zapoznaje z formami pająków w pow. opoczyńskim. Dla okolic Kielc formy pająków i ich chronologię omawia krótko R. Reinfuss¹⁵². Pisanki omawia w szerszym opracowaniu M. Przeździecka¹⁵³, analizując techniki i motywy zdobnicze pisanek z pow. radomskiego. T. Seweryn oraz J. Warsicki¹⁵⁴ informowali w wąskim zakresie o pisanek opoczyńsko-rawskich. R. Reinfuss¹⁵⁵ stwierdza znaczne ubóstwo w zdobnictwie pisanek na terenie Sandomierskiego i Kieleckiego.

4. Literatura ludowa. Ze wszystkich działów kultury ludowej temu zagadnieniu zbieracze XIX i pierwszej połowy XX wieku poświęcili szcze-

gólnie wiele uwagi, pozostawiając obfite zbiory pieśni, podań, legend, baśni, opowiadań itp. Wartość materiałów z tego czasu obniżają jednak w wielu wypadkach niedokładności, wynikłe z braku ich poprawnego opracowania przez zbieraczy, nie spełniających zasadniczych warunków, jakich wymaga dokumentacja etnograficzna. Obok braku określenia miejscowości oraz daty zapisu — teksty noszą ślady literackiego wygładzania, a podania czy legendy bywają nierzadko streszczane. Dopiero w okresie międzywojennym występuje tendencja do wiernego dokumentowania tekstów z uwzględnieniem właściwości gwarowych.

a. Pieśni. W w. XIX wśród zbiorów zaznacza się przewaga pieśni obrzędowych: weselnych, dożynkowych i sobótkowych. Najobszerniejszy zbiór tych pieśni zgromadził O. Kolberg w tomach: *Sandomierskie, Kieleckie i Radomskie*, zawierając w nich ponadto pieśni powszechnie, przyśpiewki i tańce (krakowiaki, polki, oberki i mazury), a w *Radomskim* bogaty zbiór kołęd. Obszerny zbiór pieśni ogłosił także W. Siarkowski w cz. III *Materiałów do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*¹⁵⁵. Obejmuje on pieśni kościelne, kołędy, pieśni wojackie, weselne (wraz z opisem wesela z okolic Sobkowa i Chmielnika), następnie pieśni miłosne i różnej treści. Zbiór kończą przyśpiewki do oberków i krakowiaków. Skromniejsze zbiory pieśni zawierają także monografie Jastrzębowskiego i Jaskłowskiego. Z innych zbieraczy wymienić należy: Ksawerego (Sandomierskie), K. Kietlicza-Rayskiego (Włoszczowskie), Z. Korotyńską (Radomskie), Z. Sawicką (Opatowskie) i W. Jareckiego — ogłaszających drobne zbiory pieśni w „Wiśle” i „Gazecie Radomskiej”¹⁵⁷. W okresie międzywojennym, oprócz niewielkich opracowań pieśni sobótkowych A. Cierniaka¹⁵⁸ i żniwnych E. Szyłki¹⁵⁹, nie ukazał się żaden zbiór pieśni z tego terenu. Natomiast znaczną ich ilość ogłaszały pojedynczo „Orli Lot” i „Nasze Drogi”. W ostatnich latach ogłosili pieśni weselne — wraz z opisem wesela — J. P. Dekowski (pow. Opoczno) i B. Falińska (pow. Sandomierz)¹⁶⁰. Z. W. Pyzik opublikował szereg pieśni z terenu Gór Świętokrzyskich¹⁶¹. Opracowania tematyczne pieśni nie są liczne i przeważnie pochodzą z ostatnich lat. Wymienić tu można próbę opracowania folkloru robotniczego przez H. Brynerównę¹⁶² w oparciu o materiały uzyskane w środowisku łódzkich robotnic, a następnie opracowanie przez J. Chorosińskiego¹⁶³ pieśni buntowniczych z okresu pańszczyźnianego, związanych ze spiskiem ks. Sciegiennego, oraz tegoż autora — *Pieśni pracy ludu kieleckiego*¹⁶⁴. W ostatnich latach ukazują się również zbiory wierszy i opracowania, omawiające twórczość współczesnych poetów ludowych z woj. kieleckiego: Katarzyny Zaborowskiej, Marii Cedro-Biskupowej, Michała Basy, J. Piecha¹⁶⁵.

b. Legendy, podania, opowiadania, przysłowia i zagadki. Materiałów zebrano tu szczególnie dużo, przy czym uderza znaczna ilość podań i legend, mających ściśle powiązanie z istniejącymi na tym terenie grodami, zamkami i miejscami o starym rodowodzie historycznym oraz miejscami kultu. W materiałach zebranych w XIX i na początku XX wieku występują w dużej ilości legendy i podania o klasztorze łysogórskim i figurze kamiennej pielgrzyma u stóp Łysej Góry, o drzewie Krzyża św., św. Emeryku, Bolesławie Chrobrym, a zwłaszcza o górniku Hilarym Mali. Obok wymienionych zaznacza się również wyraźnie grupa podań związanych z nazwami miejsc. Trzecią grupę — bardzo popularną w okresie międzywojennym — stanowiły opowiadania o zbrojach, czarownicach, diable itp.

Poza zbiorami tekstów podań i opowiadań, ogłoszonymi przez O. Kolber-

ga, W. Siarkowskiego (w przytoczonych już monografiach), R. Kosełę¹⁶⁶ i J. Ozgę-Michalskiego¹⁶⁷, pozostała przeważająca ilość rozrzucona jest po czasopismach („Wisła” i „Gazeta Radomska”). W okresie międzywojennym teksty te publikowały w dużej ilości „Radostowa”, „Liścienie” a obecnie „Ziemia Kielecka”. Ponadto twórczości literackiej tego regionu został poświęcony z. 2 „Literatury Ludowej” (1957 r.). Niewielką ilość przysłów rolniczych i gospodarskich z okolic Kielc ogłosił W. Siarkowski¹⁶⁸, a H. Łopaciński¹⁶⁹ przysłowia dotyczące właściwości krajobrazu, miejsc itp. z Sandomierskiego i Radcmskiego. Kilka przysłów z Opoczyńskiego podał J. Maciejek¹⁷⁰. Obfity zbiór zagadek opublikował jedynie W. Siarkowski¹⁷¹.

KULTURA SPOŁECZNA

Dział ten jest najslabiej reprezentowany zarówno w materiałach jak i opracowaniach.

1. Grupy etnograficzne i zawodowe. Nieco danych o grupach etnograficznych znajdujemy w opracowaniach J. St. Bystronia¹⁷². O grupach lokalnych w Sandomierskiem informuje S. Żeromski i „Orli Lot”¹⁷³, a w Radomskim (Posaniacy) — W. Matlakowski i R. Reinfuss¹⁷⁴. Z grup zawodowych stosunkowo więcej uwagi poświęcono bartnikom¹⁷⁵. Organizację flisu na Pilicy opracowała M. Misińska¹⁷⁶.

2. Ustrój rodzinny i społeczny wsi. Stosunek między wsią a dworem w XVIII w. opracowany przez J. Rafacza¹⁷⁷. Zagadnienia stosunków rodzinnych i społecznych wsi zawarte są w tomach *Młodego pokolenia chłopów*¹⁷⁸. Nieco materiałów z XIX w., dotyczących spraw ustrojowych, obsyłania „kuli” itp. opublikowały „Wisła” i „Gazeta Radomska”¹⁷⁹. Zagadnienia wychowawcze w rodzinie wiejskiej, na przykładzie wsi Mstyczów w pow. jędrzejowskim opracował J. Płatek¹⁸⁰. Wzmianki o formach pomocy wzajemnej przy pracach związanych z obróbką lnu w Opoczyńskim podaje A. Jaskulanka i S. Socha¹⁸¹, a H. Świątkowski¹⁸² omawia formy współpracy sąsiedzkiej przy budowie.

3. Zwyczaje prawne. Nieliczne materiały dotyczą zwyczajów związanych z dziedziczeniem majątku. T. Dębski podaje zwyczaj (z pow. opatowskiego) przekazywania przez ojca białej czapki baraniej — synowi obejmującemu dziedzictwo¹⁸³. W. Siarkowski¹⁸⁴ wymienia nazwy form dożywocia (łaskawizna, osiwek, miedza, gierada, sochy) występujących w okolicy Kij. W okresie międzywojennym ukazała się praca W. Jaskłowskiego¹⁸⁵ na temat dziedziczenia gospodarstw wiejskich w woj. kieleckim, zawierająca szereg przykładów, wskazujących na istnienie i stosowanie form prawa zwyczajowego przy dziedziczeniu majątku.

Z innych zagadnień S. Jastrzębowski¹⁸⁶ opisał rodzaj kary stosowanej w Czarnolesie i Policznej w wypadku psucia pszczół. Ponadto posiadamy fragmentaryczne materiały dotyczące prawa bartnego¹⁸⁷.

4. Obrzędy. Zainteresowaniem cieszyły się głównie obrzędy wesela, dożynek i sobótki. Przeważająca ilość opisów pochodzi z końca XIX i pierwszych lat w. XX. Charakterystyczną cechą opisów jest zwrócenie uwagi na formę zewnętrzną i ukazanie kolejności następujących po sobie scen, bez próby wnikiwania w genzę zjawisk.

Obrzędy rodzinne: Wesele. Najwcześniejszy opis wesela (z Radomskiego) zamieścił w r. 1843 „Przegląd Naukowy”¹⁸⁸. Późniejsze pochodzą z tomów Ludu Kolberga, *Materiałów* Siarkowskiego, monografii: Jastrzębowskiego, Jaskłowskiego i Wasilewskiego oraz opisów K. Kietlicz-Rayskiego i Z. Sawickiej¹⁸⁹. Z okresu międzywojennego notujemy tylko jeden opis z Radomskiego¹⁹⁰. W ostatnich latach J. P. Dekowski¹⁹¹ ogłosił obszernie materiały do wesela w Opoczyńskim, a B. Falińska¹⁹² opis wesela w Sandomierskiem. Obrzęd narodzinowy i pogrzebu niemal zupełnie pominięto. Fragmentaryczne materiały dla obydwu podają: O. Kolberg (Sandomierskie i Kieleckie) i W. Siarkowski (Pińczowskie)¹⁹³. Z Opoczyńskiego — jeden opis opublikował K. Synowiec¹⁹⁴.

Obrzędy rolnicze. W monografiach z okolic Kielc i Pińczowa Siarkowski zgromadził relacje z zakresu zwyczajów, związanych z uprawą ziemi, siewem zbóż, sadzeniem warzyw, żniwami, młócką oraz materiały dotyczące wróżb i zabobonów rolniczych. Zamieścił również opis okrężnego i wyżynek. Opisy okrężnego znajdujemy również w tomach: *Sandomierskie* i *Radomskie* O. Kolberga. Szereg przyczynków na temat tego obrzędu ogłosiły „Wisła” i „Orli Lot”¹⁹⁵. Z opracowań szerszych — J. St. Bystron¹⁹⁶ w studium, poświęconym obrzędowi żniwiarskim w Polsce, podaje przykłady z pow. włoszczowskiego i pińczowskiego.

Obrzędy doroczne. W *Kieleckiem* i *Radomskim* — w cyklu roku obrzędowego Kolberg podaje fragmentaryczne materiały, cytując je głównie za W. Siarkowskim, J. Gackim i J. M. Wiślickim. Późniejsze, skąpe materiały o charakterze przyczynkarskim rozproszone są po wielu czasopismach. Opublikowane ostatnio opracowanie J. Klimaszewskiej¹⁹⁷ na temat zakazów magicznych, związanych z rokiem obrzędowym w Polsce, ilustruje formy zakazu pewnych prac obowiązujące w określonych dniach; np. zakazy szycia, motania, skręcania w Boże Narodzenie, Popielec itp. Dla terenu woj. kieleckiego autorka powołuje się na materiały z przełomu XIX i XX w., ogłoszone w „Wisła”. Stosunkowo duże zainteresowanie zbieraczy wywołał obrzęd sobótki. Najwcześniejsze opisy opublikowali: J. K. Gregorowicz i O. Kolberg¹⁹⁸, a szereg pozycji przyczynkarskich pojawiło się w „Wisła” i „Gazecie Radomskiej”¹⁹⁹. Z innych — wiele uwagi poświęcono zwyczajowi „ścięcia śmierci”, obchodzonemu w ostatki w Jedlińsku, pow. Radom²⁰⁰.

ZAMKNIĘCIE

W oparciu o przedstawiony wyżej zarys stanu badań należy stwierdzić, że obszar woj. kieleckiego jest stosunkowo słabo zbadany pod względem etnograficznym. Na dotychczasowy dorobek wiedzy etnograficznej o Kieleckiem złożyły się opracowania i materiały gromadzone na dość znacznej przestrzeni czasu. W wyniku tego zarysowały się w nich wyraźnie różne kierunki badań i odmienne założenia metodologiczne. W pierwszym okresie zainteresowania ogniskowały się wokół zagadnień, związanych z kulturą duchową, a następnie obrzędowością (O. Kolberg, W. Siarkowski). Dział kultury materialnej traktowany był marginesowo. Dopiero w monografiach S. Jastrzębowskiego, W. J. Jaskłowskiego i Z. Wasilewskiego zaznacza się pewna dążność do całościowego ujmowania zjawisk. W okresie drugim na podkreślenie zasługuje szeroko zakrojona popularyzacja zagadnień etnograficznych w ruchu regionalnym PTK, zainicjowanym przez A. Patkowskiego w środowisku nau-

czycielstwa i młodzieży szkolnej. Wynikiem tych zainteresowań było powstanie Muzeum PTK w Kielcach. Tu jednak, podobnie jak w okresie wcześniejszym, badania koncentrowały się wokół obrzędowości i literatury ludowej. W okresie trzecim — zwłaszcza w badaniach Katedry Etnografii Słowian UJ i Instytutu Sztuki PAN — na pierwszy plan wybija się budownictwo i sztuka ludowa, a z rzemiosł garncarstwo i obróbka drewna. Zagadnienia te wymagają jednak nadal opracowania końcowego, jako podstawy do dalszych studiów typu porównawczego. Studia winny również zmierzać do wykrycia powiązań, warunkujących powstawanie zjawisk kultury i czynników wpływających na rozwój lub hamowanie postępu na wsi.

Najwięcej uwagi poświęcono dotąd Opoczyńskiemu, Kieleckiemu i Sandomierskiemu, natomiast Włoszczowskie i Radomskie niemal pominięto w badaniach. W chwili obecnej, wobec dokonującego się postępu w rozwoju techniki i kultury, niwelującego różnice kulturowe między miastem a wsią oraz odrębności regionalne — staje przed badaczami poważne i odpowiedzialne zadanie udokumentowania współcześnie zachodzących zmian oraz rekonstruowanie przeszłości. Jest to już ostatnia chwila, kiedy od starszego pokolenia, będącego świadkami wcześniejszych przemian, można jeszcze uzyskać materiały, odnoszące się do minionych lat, obrazujące tradycyjną kulturę. Jeśli nie dokonamy tego w najbliższych latach — nic nie pozwoli na odrobienie zaniedbań, a w konsekwencji nie będziemy w stanie przedstawić pełnego, wyczerpującego opracowania, obrazującego tak bogate zróżnicowanie kultury ludowej w woj. kieleckim, uwarunkowane geograficznie, ekonomicznie i historycznie. Stąd też badania winny być podjęte przez szeroki krąg społeczeństwa, a zwłaszcza nauczycielstwo, młodzież szkolną i Związek Młodzieży Wiejskiej. Dotychczasowa praktyka wykazała, że o ile takie badania są przygotowane (oparte o kwestionariusze opracowane przez etnografów) dają doskonałe rezultaty. Wyniki badań mogą stać się również podstawą do planowania lokalnej polityki kulturalnej, która powinna rozwijać te elementy tradycji, które mogą znaleźć zastosowanie w życiu współczesnego człowieka.

PRZYPISY

- ¹ A. Dobrowolska *Sprawozdanie z działalności Kieleckiego Oddziału PTL za rok 1958*, „Lud”, t. 46, 1960 (1961), s. 523—524; J. P. Dekowski *Z konferencji etnograficznej w Górach Świętokrzyskich*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 1, 1959, s. 122—123; J. Klimaszewska *Dzieje badań etnograficznych w województwie kieleckim. Wstęp do bibliografii etnograficznej województwa kieleckiego* (maszynopis).
- ² A. Kutrzebianka *Rozwój etnografii i etnologii w Polsce*, Kraków 1948; A. Kutrzeba-Pojnarowa *Organizacja pracy etnograficznej w Polsce. Instytucje i wydawnictwa naukowe*, „Etnografia Polska”, t. 2, 1959, s. 19—58.
- ³ W. Bieńkowski *Poprzednicy Oskara Kolberga na polu badań ludoznawczych w Polsce. Podłoże społeczne etnografii polskiej*, Wrocław 1956.
- ⁴ „Pamiętnik Sandomierski. Pismo poświęcone dziejom i literaturze ojczyźnej”, t. 1—2, Warszawa 1828—1830.
- ⁵ J. N. Chądzyński *Wspomnienia sandomierskie i opis miasta Sandomierza*, Warszawa 1850.
- ⁶ M. Baliński i T. Lipiński *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 1—3, Warszawa 1843—1850.
- ⁷ C. Hilary Mala. *Legenda górnicza*, „Biblioteka Warszawska”, 1855, t. 1, s. 574—578.
- ⁸ Wieniarski *Nasze strony i nasi ludzie*, Warszawa 1855.
- ⁹ J. K. Gregorowicz *Obrazki wiejskie*, t. 1—4, Warszawa 1852; tenże *Tomek Mędrak*, „Biblioteka Warszawska”, 1853; tenże *Proszaki*, Warszawa 1853; tenże *Wiejskie zarysy*, Warszawa 1854; tenże *Różne różności*, t. 1—2, Warszawa 1856; tenże *Podania ludu*, [w:] *Księga świata*, Warszawa 1859, cz. 2, s. 90, 125.
- ¹⁰ W. Maleszewski *Wyjątki z wędrówki na kwestarskim wózku*, „Kronika Warszawska”, 1857, nr 122—154.
- ¹¹ *Listy Zoryana Chodakowskiego z lat 1817—1821*, „Biblioteka Warszawska”, 1866, t. 2, s. 161—197.
- ¹² J. Łepkowski *Z przeszłości. Okolice Kielc, Pińczowa i Chmielnika*, „Czas”, 1862, nr 14, 15.
- ¹³ A. Kutrzebianka, op. cit.; A. Kutrzeba-Pojnarowa, op. cit.
- ¹⁴ O. Kolberg *Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, seria 1, *Sandomierskie*, Warszawa 1865; tenże *Lud...*, cz. I i II, seria 18 i 19, *Kieleckie*, Kraków 1885—1886; tenże *Lud...*, cz. I i II, seria 20 i 21, *Radomskie*, Kraków 1887—1888.
- ¹⁵ W. Siarkowski *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc*, cz. I, „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, t. 2, 1878, s. III, 209—259; cz. II, „Zbiór...”, t. 3, 1879, s. III, 3—61; cz. III, „Zbiór...”, t. 4, 1880, s. III, 83—184;

- tenże *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*, „Zbiór...”, t. 9, 1885, s. III, 3—72; J. Zdanowski Ks. Władysław Starkowski. *Bieg życia*, (maszynopis).
- ¹⁶ S. Jastrzębowski *Czarnolas i Policzna. Notatki etnograficzne*, „Wisła”, t. 10, 1896, s. 225—244 oraz 501—531.
- ¹⁷ Z. Wasilewski *Przyczynek do etnografii Krakowiaków*, „Wisła”, t. 6, 1892, s. 184—204.
- ¹⁸ W. J. Jaskłowski *Wieś Mnichów w pow. jędrzejowskim*, „Wisła”, t. 18, 1904, s. 1—205.
- ¹⁹ J. Gacki *Benedyktynski klasztor w Sieciechowie*, Radom 1872; tenże *Benedyktynski klasztor na Łysej Górze*, Warszawa 1873; tenże *Jedlnia, w niej kościół i akta obelnego prawa*, Radom 1874.
- ²⁰ „Gazeta Kielecka”, Kielce 1870—1939, R. 1—49; „Gazeta Radomska”, Radom 1884—1917, R. 1—32.
- ²¹ A. Kutrzeba-Pojnarowa *Organizacja...*; K. Adamus *Monografie wsi w Polsce. Przegląd problematyki badawczej*, „Etnografia Polska”, t. 2, 1959, s. 157—203.
- ²² J. St. Bystron *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*, Lwów 1926, wyd. 2, Warszawa 1939.
- ²³ R. Fischer *Polacy. Etnografia słowiańska*, Lwów—Warszawa 1934.
- ²⁴ E. Frankowski *Kalendarz obrzędowy ludu polskiego*, Warszawa (b. d.).
- ²⁵ J. Klimaszewska *Dach chaty w Polsce*, „Lud Słowiański”, t. 4, 1937; s. B 117—B 168.
- ²⁶ K. Moszyński *Kultura ludowa Słowian*, cz. I, *Kultura materialna*, cz. II, *Kultura duchowa*; z. 1, Kraków 1934, z. 2, Kraków 1939; tenże *Niektóre przyczyny zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*, „Lud Słowiański”, t. 4, 1937, s. B. 65—B 117.
- ²⁷ T. Seweryn *Łowiectwo ludowe w Polsce*, „Lud Słowiański”, t. 1, 1929—1930, s. B 238—B 245; t. 2, 1931, s. B 197—B 214; t. 4, 1937, s. B 45—B 64.
- ²⁸ Zob. artykuły K. Zawistowicz publikowane w czasopismach: „Ziemia”, R. 16, 1931; „Wiedza i życie”, 1931, nr 12; 1933, nr 6, 7, 8—9, 10, 12; 1934, nr 7.
- ²⁹ K. Moszyński *Atlas Kultury Ludowej w Polsce*, opracowany wspólnie z J. Klimaszewską, z. 1, Kraków 1934, z. 2, 1935, z. 3, 1936. Punkty w woj. kieleckim: Radzanów, pow. Radom; Bliżyn, pow. Końskie; Lucimia, pow. Kozienice; Krepa, pow. Opatów; Umianowice i Kliszów, pow. Pińczów.
- ³⁰ J. St. Bystron *Ugrupowanie etniczne ludu polskiego*, Kraków 1925; tenże *Polskie grupy etnograficzne*, „Kalendarz IKC”, 1938, mapa.
- ³¹ E. S. *Działalność Powszechnego Uniwersytetu Regionalnego im. St. Konarskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego w latach 1922—1930*, „Pamiętnik Świętokrzyski”, 1930 (1931), s. 401—403; P. Banaczkowski *Aleksander Patkowski. Zarys życia i pracy*, [w:] *W hołdzie dla ziemi rodzinnej*, Warszawa 1958, s. 11—39.
- ³² *Ibid.*; zob. też *Kurs krajoznawczy ziemi sandomierskiej*, „Ziemia”, 1922, s. 315—317; *Kronika*, „Ziemia”, 1924, s. 129—130.
- ³³ „Nasze Drogi”, organ PUR im. St. Konarskiego ZNP, Radom 1927—1930, R. 1—4.
- ³⁴ *Sandomierskie*, wydawnictwo jubileuszowe PUR im. St. Konarskiego ZNP w Sandomierzu, pod red. W. S. Laskowskiego, Sandomierz 1933.
- ³⁵ „Sandomierski Ruch Regionalny”, czasopismo PUR im. St. Konarskiego ZNP, Sandomierz 1931.
- ³⁶ E. S. *Działalność...*; P. Banaczkowski *Aleksander Patkowski...*

- ³⁷ St. Żeromski *Snobizm i postęp*, wyd. II, Warszawa 1926, s. 144—181.
- ³⁸ „Pamiętnik Świętokrzyski”, 1930, praca zbiorowa pod red. A. Patkowskiego, Kielce 1931.
- ³⁹ „Liścienie”, czasopismo uczniów Państwowego Gimnazjum im. Śniadeckich w Kielcach, Kielce 1934/35, R. 1—3; „Radostowa”, dwutygodnik literacko-naukowy, Kielce 1936—1939, R. 1—4.
- ⁴⁰ „Orli Lot”, organ Komisji Kół Krajoznawczych, Kraków 1920—1950.
- ⁴¹ A. Kutrzebianka *Rozwój badań etnograficznych ziemi krakowskiej*, „Lud”, t. 39, 1948—1951 (1952), s. 600.
- ⁴² *Zamki drewniane przy drzwiach*, „Prace Komisji Etnograficznej PAU”, nr 5, Kraków 1927.
- ⁴³ K. Mróz *Jastrzębia, wieś powiatu radomskiego*, Warszawa 1935.
- ⁴⁴ A. Dzierżawski *Okalina i Czerników, pow. opatowski*, Warszawa 1929.
- ⁴⁵ J. Klimaszewska i A. Kutrzeba-Pojnarowa *Działalność uniwersyteckich katedr etnografii w Polsce w latach 1945—1956*, „Etnografia Polska”, t. 2, 1959, s. 81.
- ⁴⁶ Ibid.; J. Klimaszewska, E. Fryś *Materiały do rzemiosła ludowego w województwie kieleckim*, „Etnografia Polska”, t. 1, 1958, s. 269—274; B. Olszowy *Prace nad inwentaryzacją budownictwa ludowego. Sprawozdanie z badań Zakładu Etnografii Słowian UJ*, „Etnografia Polska”, t. 2, 1959, s. 410—415.
- ⁴⁷ R. Reinfuss *Badania terenowe w rejonie kielecko-sandomierskim*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 6, 1952, nr 1, s. 35—47; tenże *Z badań nad sztuką ludową w Radomskiem*, ibid., R. 9, 1955, nr 1, s. 23—51.
- ⁴⁸ L. Malicki *Muzeum Etnograficzne w Krakowie*, „Lud”, t. 42, 1956, s. 842, oraz informacje uzyskane od prof. dra T. Seweryna i mgra J. Kamockiego.
- ⁴⁹ T. Seweryn *Polskie zabawki ludowe*, Warszawa 1960.
- ⁵⁰ A. Kutrzeba *Powiązania archeologiczno-etnograficzne na przykładzie badań etnograficznych w ziemi wiślickiej*, „Sprawozdania PAU”, t. 53, 1952, nr 6, s. 419—421; tenże *Sprawozdanie z badań etnograficznych w III kwartale 1951 r.* (powielone dla Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego).
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Wg zestawienia wykonanego na podstawie materiałów Archiwum Nagrań Muzyki Polskiej PAN w Warszawie przez K. Janczewską-Sołomko dla Oddziału Kieleckiego PTL.
- ⁵³ J. Gajek *Polski Atlas Etnograficzny*, Wrocław 1958.
- ⁵⁴ *Polski Atlas Etnograficzny. Zeszyt próbny*, Wrocław 1958.
- ⁵⁵ „Lud”, t. 47, 1961, Wrocław 1962.
- ⁵⁶ J. Krajewska *Strój opoczyński*, Wrocław 1956; J. Kamocki *Strój sandomierski*, Wrocław 1957; M. J. Kamoccy *Strój świętokrzyski*, Wrocław 1961; T. Seweryn *Strój Krakowiaków wschodnich*, Wrocław 1960.
- ⁵⁷ „Literatura Ludowa”, R. 1, 1957, nr 2; m. in.: W. Pomianowska *Pieśni spod Łysicy*, s. 12—23.
- ⁵⁸ *Sprawozdanie z działalności Kieleckiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego za czas 1957—1962 r.* (maszynopis powielany).
- ⁵⁹ Z. W. Pyzik, artykuł w „Ziemi Kieleckiej”, 1958, nr 2, s. 2; tenże *Pieśni ludowe z Łysogór*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 1, Kraków 1963, s. 253—280.
- ⁶⁰ zob. *Wstęp* oraz *Sprawozdanie z działalności Kieleckiego Oddziału PTL...*
- ⁶¹ J. Krajewska *Sprawozdanie z działalności Muzeum Etnograficznego w Łodzi od dnia 1 V 1946 do 31 XII 1948*, „Lud”, t. 39, 1948—1951 (1952), s. 448—455.

- ⁶² J. Klimaszewska *Bibliografia etnograficzna województwa kieleckiego*, (masyzynopsis).
- ⁶³ Por. *Historia Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach 1945—1961 r.* (w niniejszym tomie).
- ⁶⁴ Dokumentacja została wykonana przez J. Czajkowskiego i J. Kamockiego.
- ⁶⁵ J. Orynżyna *Jan Aleksander Zaremba. (Wspomnienie pośmiertne)*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 16, 1962, nr 1, s. 57.
- ⁶⁶ J. K. Gregorowicz, op. cit.
- ⁶⁷ O. Kolberg *Lud...*, *Sandomierskie*.
- ⁶⁸ O. Kolberg *Lud...*, *Kieleckie*; tenże *Lud...*, *Radomskie*.
- ⁶⁹ J. Gajek „*Dzieła wszystkie*” Oskara Kolberga, [w:] O. Kolberg *Pieśni ludu polskiego*, s. VII—XVIII (reedycja), Kraków 1961.
- ⁷⁰ W. Siarkowski, op. cit.
- ⁷¹ Z. Wasilewski, op. cit.
- ⁷² S. Jastrzębowski, op. cit.
- ⁷³ W. J. Jaskłowski, op. cit.
- ⁷⁴ K. Mróz, op. cit.
- ⁷⁵ A. Dzierżawski, op. cit.
- ⁷⁶ J. A. *Opis gospodarstwa w Garbaczu*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, t. 9, 1846, nr 1, s. 72—122; L. Jastrzębowski *Wspomnienia z podróży...*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, t. 25, 1854, nr 2, s. 239—350; *Encyklopedia Rolnictwa*, t. 4, Warszawa 1874, s. 926—1087.
- ⁷⁷ S. Borkiewicz i Z. Linowski *Monografia historyczna i gospodarcza powiatu jędrzejowskiego*, cz. I i II, Kielce 1937.
- ⁷⁸ K. Hofman-Liandzis *Niektóre tradycyjne uprawy na wsi polskiej w XIX i XX wieku*, „Lud”, t. 47, 1961 (1962), s. 210—230; J. Grocholski *Formy przesuszania żętych zbóż w polskich gospodarstwach chłopskich w XIX/XX w.*, *ibid.*, s. 230—282; J. Pawłowska *Sposoby przesuszania zbóż w Polsce*, „Etnografia Polska”, t. 4, 1961, s. 251—259.
- ⁷⁹ *Polski Atlas Etnograficzny. Zeszyt próbny*, Wrocław 1958, mapy: 4—9; zob. też A. Nasz *Narzędzia żniwne w Polsce*, „Etnografia Polska”, t. 3, 1960, s. 309—328.
- ⁸⁰ K. Potkański *Studia osadnicze. Puszcza Radomska*, [w:] *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1924, s. 209—239.
- ⁸¹ J. Gacki *Jedlnia...*; A. Wójtowicz *Obelść, obelnicy i prawo obelne*, 1930; R. Reinfuss *Z badań nad sztuką ludową w Radomskiem*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 9, 1955, nr 1, s. 23—51.
- ⁸² T. Seweryn *Łowiectwo...*; W. Jeż-Jarecki *Materiały do ludowego łowiectwa w Polsce. (Wyniki ankiety)*, „Etnografia Polska”, t. 4, 1961, s. 235—249.
- ⁸³ F. Potocki *Rybołówstwo w powiecie sandomierskim*, „Pamiętnik Świętokrzyski”, 1930, s. 348—350.
- ⁸⁴ M. Misińska *Rybołówstwo na Pilicy*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, 1958, seria etnograficzna, nr 2, s. 7—23.
- ⁸⁵ W. Siarkowski *Liście makowe*, „Wisła”, t. 5, 1891, s. 926; tenże *Potrawy, ciasta i chleby ludowe w okolicach Kielc, Pińczowa i Jędrzejowa*, „Wisła”, t. 7, 1893, s. 73—79; tenże *Pojęcia ludu o przyrodzie*, „Wisła”, t. 6, 1892, s. 676; L. Popiel *Stępa w Polsce*, „Lud”, t. 34, 1936, s. 187—269.
- ⁸⁶ A. Wojciechowski *Przemysł włościański w Królestwie Polskim (ankieta z 1885 roku)*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 6, 1952, nr 4—5, s. 257—260.
- ⁸⁷ *Ibid.*

- ⁸⁸ A. Zakrzewski *Przemysł włociański*, Warszawa 1888.
- ⁸⁹ J. Oryńczyna *Zarys przemysłu ludowego w Polsce*, Warszawa 1925.
- ⁹⁰ J. Klimaszewska i E. Fryś *Materiały...*
- ⁹¹ M. Maśliński *Tradycyjne techniki obróbki drewna na północnym pograniczu Łysogór*, „Zeszyty Naukowe UJ”, t. 53, 1963, z. 1, s. 83—115.
- ⁹² R. Reinfuss *Ludowe skrzynie malowane*, Warszawa 1954.
- ⁹³ J. Gacki *Jedlnia...*; A. Wójtowicz *Obelść...*; R. Reinfuss *Z badań...*
- ⁹⁴ J. P. Dekowski *Garncarstwo w ziemi opoczyńskiej*, „Orli Lot”, R. 10, 1929, s. 112—113.
- ⁹⁵ R. Reinfuss *Garncarstwo ludowe*, Warszawa 1955.
- ⁹⁶ R. Reinfuss *Piece do wypału naczyń w polskim garncarstwie ludowym*, „Etnografia Polska”, t. 3, 1960, s. 329—350.
- ⁹⁷ Z. B. Głowa *Materiały do mapy ośrodków garncarskich w Polsce*, cz. 2, *Woj. kieleckie*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 10, 1956, nr 3, s. 190—192.
- ⁹⁸ J. P. Dekowski *O ostatnim ośrodku garncarstwa w Opoczyńskim*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 7, 1948/49, s. 335—338; A. Jaworczak *Z dziejów cechu garncarskiego w Itży*, *ibid.*, s. 301—331; K. Pietkiewicz *Itża — dawniej znana z garncarstwa*, „Miesięcznik Ludowy”; 1947, nr 1; M. Żakowska *Denków, ośrodek przemysłu ceramicznego w pow. opatowskim*, „Ziemia”, R. 28, 1938, s. 47—51.
- ⁹⁹ J. Klimaszewska i E. Fryś *Materiały...*; R. Nachmilner *Denków i okoliczne ośrodki garncarskie*; B. Paszkowska *Porównanie rozwiniętego ośrodka garncarstwa we wsi Chatupki i zamarłego ośrodka w osadzie Pierzchnica*.
- ¹⁰⁰ J. Zaremba *Artyści ludowi z Chałupek Kieleckich*, „Przemysł Ludowy”, 1956, nr 3, s. 27—39; P. Gan *Ceramika Kosiarskiej*, „Ziemia Kielecka”, R. 2, 1957, nr 1; A. Wajda *Sylwetki twórców ludowych. Wincenty Kitowski — itzecki artysta ceramik*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 6, 1952, nr 2, s. 92—95; J. Zaremba *W pracowniach kieleckich garncarzy*, „Słowo Tygodnia”, 1955, nr 11, s. 2; tenże *Kryzys ceramiki regionalnej*, „Przemysł Ludowy”, 1956, nr 2, s. 12—19; M. Żakowska *Stanisław Kosiarski garncarz itzecki*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 1, 1947, nr 1—2, s. 20—31.
- ¹⁰¹ Są to prace: O. Mulkiwicz *Kowalstwo ludowe w północno-wschodniej części woj. kieleckiego*; J. Bohdanowicz *Materiały do kowalstwa ludowego południowej Kielecczyzny*, Wrocław 1963.
- ¹⁰² M. Kuźdubówna *Jak powstają nici z lnu*, „Orli Lot”, R. 12, 1931, s. 158—161; J. Postuła *Przemysł włókienniczy*, *ibid.*, R. 8, 1927, s. 176—178; T. Seweryn *Pasiaki opoczyńsko-rawskie*, „Ilustrowany Kurier Codzienny” z dn. 29 VI 1925.
- ¹⁰³ K. Kondratiukowa *Ludowe tkactwo opoczyńskie*, Łódź 1958.
- ¹⁰⁴ T. Seweryn *Hafty opoczyńskie*, „Lud”, t. 24, 1925, s. 128—148.
- ¹⁰⁵ R. Reinfuss *Z badań nad sztuką ludową w Radomskim*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 9, 1955, nr 1, s. 39—44.
- ¹⁰⁶ R. Reinfuss *Polskie druki ludowe na płótnie*, Warszawa 1953.
- ¹⁰⁷ M. Misińska *Folusz ręczny z pow. koneckiego*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 1, 1959, s. 71—72.
- ¹⁰⁸ J. St. Bystron *Ugrupowanie...*
- ¹⁰⁹ J. Krajewska *Strój opoczyński*, Wrocław 1956; J. Kamocki *Strój sandomierski*, Wrocław 1957; M. J. Kamoccy *Strój świętokrzyski*, Wrocław 1961; T. Seweryn *Strój Krakowiaków wschodnich*, Wrocław 1960.
- ¹¹⁰ A. Apanowicz *Z badań nad tkactwem i strojem ludowym regionu radom-*

- skiego, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 1, 1963, s. 239—251; R. Reinfuss *Z badań...*
- ¹¹¹ Informacja uzyskana od prof. dra T. Seweryna.
- ¹¹² T. Seweryn *Strój Krakowiaków...*, s. 39.
- ¹¹³ J. Krajewska *Strój opoczyński...*, s. 16.
- ¹¹⁴ M. Wawrzeniecki *Chata*, „Wisła”, t. 12, 1898, s. 752—754; tenże *Zakończenia dachów między Kielcami a Chęcunami*, „Wisła”, t. 13, 1899, s. 362; tenże *Stary dom w Pińczowie*, „Wisła”, t. 14, 1900, s. 771; tenże *Fragmenty budownictwa drewnianego (Bodzentyn)*, „Wisła”, t. 15, 1901, s. 710—712; tenże *Fasady domów w Skalbmierzu*, „Wisła”, t. 17, 1903, s. 90—91; tenże *Budownictwo i zdobnictwo ludowe*, *ibid.*, s. 695—698.
- ¹¹⁵ K. Mróz, *op. cit.*
- ¹¹⁶ T. Banach *Póziemianki w Sandomierzu*, „Orli Lot”, R. 6, 1925, s. 43—45; W. Kędziora *Budownictwo wsi opoczyńskiej*, *ibid.*, R. 7, 1926, s. 55—57; A. Kotliński *Ploty wiejskie*, *ibid.*, R. 10, 1929, s. 114—116.
- ¹¹⁷ *Zamki drewniane...*
- ¹¹⁸ J. Klimaszewska *Dach chaty...*
- ¹¹⁹ G. Ciołek *Dach w polskim budownictwie wiejskim*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 1, 1947, nr 1—2, s. 45—49; R. 2, 1948, nr 1, s. 12—19; tenże *Wpływ środowiska geograficznego na formy osadnictwa i budownictwa wiejskiego w Polsce*, „Lud”, t. 39, 1948—1951 (1952), s. 228—252.
- ¹²⁰ I. Tłoczek *Chałupy polskie*, Warszawa 1958.
- ¹²¹ T. Skarżyński *Stodoły w polskim budownictwie ludowym XIX i XX w. (etnograficzna analiza niektórych cech)*, „Lud”, t. 47, 1961 (1962), s. 383—414; J. Bohdanowicz *Spichrze na tle innych pomieszczeń do przechowywania ziarna w gospodarstwach chłopskich na przełomie XIX—XX w. (1860—1960)*, *ibid.*, s. 283—382; K. Kwaśniewski *Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym*, Wrocław 1963, ilustr.
- ¹²² R. Reinfuss *Badania terenowe...*; tenże *Z badań...*
- ¹²³ B. Olszowy *Prace nad inwentaryzacją...*
- ¹²⁴ M. Gładyszowa *Ludowa wiedza o gwiazdach*, Kraków 1960.
- ¹²⁵ W. Kupiszewski *Ze słownictwa ludowego w zakresie astronomii. II. Ludowe nazwy gwiazd*, „Poradnik Językowy”, 1959, z. 6—7, s. 290—303; K. Moszyński *Atlas Kultury Ludowej...*
- ¹²⁶ E. Kolbuszewski *Gwiazdy i grzyby w podaniach ludu*, „Lud”, t. 1, 1895, s. 168—178, 197—207; t. 2, 1896, s. 18—22.
- ¹²⁷ W. Siarkowski *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Kielc...; Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa...*
- ¹²⁸ ajw. *Przepowiednie pogody w Stromiecczyźnie*, „Nasze Drogi”, R. 3, 1929, z. 1, s. 10.
- ¹²⁹ *Rośliny i ptaki jako księga meteorologii ludowej*, „Orli Lot”, R. 7, 1926, s. 110—111.
- ¹³⁰ W. Siarkowski *Lecznictwo ludowe od Pińczowa*, [w:] *Materiały...*; tenże *Przyczynki do lecznictwa ludowego we wsi Mstyczów pow. jędrzejowskiego*, „Wisła”, t. 4, 1890, s. 879—880; tenże *Lecznictwo*, „Wisła”, t. 5, 1891, s. 903—904, 926; t. 6, 1892, s. 228—230, 663—664.
- ¹³¹ J. Klimaszewska *Bibliografia etnograficzna woj. kieleckiego* (maszynopis), rozdział: *Lecznictwo*.
- ¹³² Badania przeprowadzała mgr Teresa Karwicka.

- ¹³³ Z. Biały *Ludowa wiedza o drzewach i drewnie w niektórych regionach Polski. Sprawozdanie z badań Zakładu Etnografii Słowian UJ*, „Etnografia Polska”, t. 2, 1959, s. 372—400.
- ¹³⁴ Ibid.
- ¹³⁵ W. Siarkowski *Materiały...*
- ¹³⁶ W. J. Jaskłowski, op. cit.
- ¹³⁷ R. Koseła *Świat nadprzyrodzony Włostowa. Diabeł*, „Sandomierskie”, Sandomierz 1933, s. 25—30.
- ¹³⁸ J. Klimaszewska *Bibliografia etnograficzna...*, rozdział: *Wierzenia*.
- ¹³⁹ T. Seweryn *Ludowe figurki Chrystusa Frasobliwego*, „Orli Lot”, R. 7, 1926, s. 9—12; tenże *O Chrystusie Frasobliwym*, Kraków 1926.
- ¹⁴⁰ M. Przeździecka *Wincenty Flak — rzeźbiarz samouk*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 15, 1961, nr 1, s. 41—46; K. Rapacz *Wincenty Flak — rzeźbiarz z Zielonki Nowej*, „Orli Lot”, R. 20, 1939, s. 33, 50, 52.
- ¹⁴¹ B. Kaznowska *Leon Kudła*, „Kierunki”, 1956, nr 26, s. 12; J. Michałowski *Leon Kudła*, „Projekt”, 1959, nr 1, s. 25—30; S. Witkowski *Moje spotkanie z Leonem Kudłą*, „Roczniki Towarzystwa Sztuk Pięknych w Radomiu”, R. 4, 1956, s. 66—69.
- ¹⁴² R. Reinfuss *Z badań...*; O. Mulkiwicz *Z zagadnień kieleckiej snycerki*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 14, 1960, nr 4, s. 195—205, ilustr., mapa.
- ¹⁴³ T. Seweryn *Polskie zabawki...*
- ¹⁴⁴ M. Maśliński, op. cit.
- ¹⁴⁵ R. Reinfuss *Polskie ludowe kowalstwo artystyczne*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 7, 1953, nr 6, s. 348—376; tenże *Badania terenowe...*; tenże *Z badań...*
- ¹⁴⁶ Z. B. Głowa *Ludowe zdobnictwo żelaza w pow. Opoczno*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 15, 1961, nr 1, s. 34—40.
- ¹⁴⁷ *Wycinanki opoczyńskie i z pow. rawskiego*, „Orli Lot”, R. 6, 1925, s. 120, 121; J. A. Zaremba *Wycinanki opoczyńskie na wystawie w Kielcach*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 4, 1950, nr 7—12, s. 158.
- ¹⁴⁸ J. Grabowski *Wycinanka ludowa*, Warszawa 1955.
- ¹⁴⁹ J. Czajkowski *Wycinanki kielecko-radomskie*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 10, 1956, nr 4—5, s. 228—240.
- ¹⁵⁰ R. Reinfuss *Badania terenowe...*
- ¹⁵¹ K. Synowiec *Pająki — okrasa izby wiejskiej*, „Orli Lot”, R. 7, 1926, s. 107—108, ilustr.
- ¹⁵² R. Reinfuss *Badania terenowe...*
- ¹⁵³ M. Przeździecka *Pisanki w Radomskim*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 10, 1956, nr 4—5, s. 219—227, ilustr., tabl.
- ¹⁵⁴ T. Seweryn *Pisanki rawsko-opoczyńskie*, „Kurier Literacko-Naukowy”, 4 IV 1926; tenże *Nasze pisanki*, „Echo Mazowieckie”, 1927, nr 16; J. Warsicki *Kraszanki i „krucki” rawsko-opoczyńskie*, „Orli Lot”, R. 7, 1926, s. 53—54, ilustr.
- ¹⁵⁵ R. Reinfuss *Badania terenowe...*
- ¹⁵⁶ W. Siarkowski *Materiały... z okolic Kielc*, „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, t. 4, 1880, s. III, 83—184.
- ¹⁵⁷ Ksawery *Pieśni ludu sandomierskiego zbierane przez... Materiały do etnografii polskiej*, „Gazeta Radomska”, 1891, nr 31, 49, 99; częściowy przedruk tegoż: „Wisła”, t. 5, 1891, s. 975; t. 6, 1892, s. 252; K. Kietlicz-Rayski, *Śpiewki i zagadki ze wsi Białej Błotnej (pow. włoszczowski)*, „Wisła”, t. 9, 1895, s. 345—360, 459—466; tenże *Śpiewki ze wsi Bodziejowice w pow. włoszczow-*

- skim, „Wisła”, t. 13, 1899, s. 339—341; Z. Korotyńska *Pieśni ludowe zapisane we wsi Zapniowie*, „Wisła”, t. 15, 1901, s. 739—742; S. Sawicka *Opis wesela w Biedrzychowcie*, „Wisła”, t. 15, 1901, s. 566—579; W. Jarecki *Pieśni ludowe z Morska pod Koszycami*, „Wisła”, t. 19, 1905, s. 314—319.
- ¹⁵⁸ A. Cierniak *Tradycje sobótkowe w Świętokrzyskiem*, „Pamiętnik Świętokrzyski”, 1930, s. 333—339, ilustr.
- ¹⁵⁹ E. Szyłko *Śpiewki żniwiarskie w okolicy Sandomierza*, „Pamiętnik Świętokrzyski”, 1930, s. 340—341.
- ¹⁶⁰ J. P. Değişowski *Zwyczajne weselne w pow. opoczyńskim*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 7, 1948/49, s. 211—300; B. Falińska *Wesele. Z gwary sandomierskiej*, „Poradnik Językowy”, 1958, z. 2. s. 83—87.
- ¹⁶¹ Z. W. Pyzik, op. cit.
- ¹⁶² H. Brynerówna *Pieśni łódzkich pracownic*, „Lud”, t. 33, 1935, s. 38—64.
- ¹⁶³ J. Chorosiński *Życie i walka ludu ziemi kieleckiej w pieśni*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 6, 1952, nr 6, s. 301—315.
- ¹⁶⁴ tenże *Pieśni pracy ludu kieleckiego*, Kraków 1955
- ¹⁶⁵ W. Pomianowska *Pieśni spod Łysicy*, „Literatura Ludowa”, R. 1, 1957, nr 2, s. 12—23; *Twórcy spod strzechy*, „Ziemia Kielecka”, R. 2, 1957, nr 4, s. 5.
- ¹⁶⁶ R. Kosęła *Sandomierka. Legendy ziemi sandomierskiej*, Poznań 1937.
- ¹⁶⁷ J. Ozga-Michalski *Łysica gwarzy, godki świętokrzyskie*, Kielce 1938.
- ¹⁶⁸ W. Siarkowski *Materiały do etnografii... z okolic Kielc*, cz. II, „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, t. 3, 1879, s. 3—69.
- ¹⁶⁹ H. Łopaciński *Okolice radomskie i sandomierskie w przysłowiaach, wyrażeniach i piosenkach*, „Pamiętnik Świętokrzyski”, 1930, s. 318—332.
- ¹⁷⁰ J. Maciejek *Przysłowia wiejskie*, „Orli Lot”, R. 7, 1926, s. 60.
- ¹⁷¹ W. Siarkowski *Zagadki zebrane ze wsi Dymin, Kostomłót, Mastłowa, Sukowa, Zagórza*, „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, t. 1, 1877, s. 130—136; tenże *Zagadki ludowe z różnych miejscowości guberni kieleckiej*, *ibid.*, t. 6, 1882, s. 3—29.
- ¹⁷² J. St. Bystron *Ugrupowanie...*; tenże *Polskie grupy etnograficzne*, „Kalendarz IKC”, 1938, mapa.
- ¹⁷³ S. Żeromski *Mękałe (mieszczanie Łągowa, Kurozwek, Oleśnicy, Pacanowa i Połańca z XVIII w.)*, „Głos”, 1891, nr 52; S. Zacówna i in. *Grupy etniczne*, „Orli Lot”, R. 17, 1936, s. 148—150.
- ¹⁷⁴ W. Matlakowski *Posaniacy*, „Wisła”, t. 3, 1889, s. 168; R. Reinfuss *Z badań...*
- ¹⁷⁵ J. Gacki *Benedyktyński klasztor...*; tenże *Jedlnia...*; A. Wójtowicz *Obelść...*; R. Reinfuss *Z badań...*; K. Potkański *Studia nad pierwotnym osadnictwem Polski*, cz. II, *Bartnictwo i organizacja bartnicza*, „Sprawozdania Wydz. Hist.-Filozof. AU”, R. 1895 (1896), s. 9—11.
- ¹⁷⁶ M. Misińska *Z badań nad flisem na Pilicy*, „Etnografia Polska”, t. 1, 1958, s. 363—364; tenże *Tradycyjny spław drewna w Polsce (druga połowa XIX w. i w. XX)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, 1962, seria etnograficzna, nr 6.
- ¹⁷⁷ J. Rafacz *Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII w.*, Lublin 1922.
- ¹⁷⁸ J. Chałasiński *Młode pokolenie chłopów*, t. 1—3, Warszawa 1938.
- ¹⁷⁹ S. Jastrzębowski *Kula*, „Wisła”, t. 5, 1891, s. 906; R. Lubicz [H. Łopaciński] *Kula*, „Wisła”, t. 4, 1890, s. 443.
- ¹⁸⁰ J. Płatek *Wieś jako środowisko wychowawcze*, [w:] Z. Mysłakowski *Rodzina wiejska jako środowisko wychowawcze*, Warszawa—Lwów 1931, s. 37—100.
- ¹⁸¹ A. Jaskulanka *Pomoc wzajemna przy pracach związanych z lnem*, kono-

- piami i wełną, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 8—9, 1950/51, s. 514; S. Socha *Kądzelnice*, „Orli Lot”, R. 12, 1931, s. 83.
- ¹⁸² H. Świątkowski *Pomoc sąsiedzka przy budowie*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 8—9, 1950/51, s. 549—561.
- ¹⁸³ T. Dębski *Czapka barania*, „Wisła”, t. 4, 1890, s. 981—982.
- ¹⁸⁴ W. Siarkowski *Dożywocie*, „Wisła”, t. 2, 1888, s. 847—848; t. 3, 1889, s. 373—374; tenże *Prawne zwyczaje ludowe*, *ibid.*, s. 774—779.
- ¹⁸⁵ W. Jaskłowski *Sprawa dziedziczenia gospodarstw wiejskich w województwie kieleckim*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, cz. III, Warszawa 1929, s. 82—142.
- ¹⁸⁶ S. Jastrzębowski *Czarnolas...*
- ¹⁸⁷ J. Gacki *Benedyktynski klasztor...*; tenże *Jedlnia...*; A. Wójtowicz *Obelśc...*; R. Reinfuss *Z badań...*; K. Potkański *Studia nad pierwotnym osadnictwem Polski*, cz. II, *Bartnictwo i organizacja bartnicza*, „Sprawozdania Wydz. Hist.-Filozof. AU”, R. 1895 (1896), s. 9—11.
- ¹⁸⁸ K. J. *Opisanie wesela wiejskiego w pow. radomskim we wsi Piastowie*, „Przeegląd Naukowy”, 1843, s. 285—308.
- ¹⁸⁹ K. Kietlicz-Rayski *Zwyczaje weselne w Białej Błotnej w pow. włoszczowskim*, „Wisła”, t. 7, 1893, s. 736—740; Z. Sawicka *Opis wesela w Biedrzychowie*, „Wisła”, t. 15, 1901, s. 566—579.
- ¹⁹⁰ ajw. *Wesele w Stromiecczyźnic*, „Nasze Drogi”, R. 3, 1929, nr 2, s. 37—40; nr 3, s. 74—77; nr 4, s. 102—107.
- ¹⁹¹ J. P. Dekowski *Zwyczaje weselne...*; B. Falińska *Wesele...*
- ¹⁹² *Ibid.*
- ¹⁹³ W. Siarkowski *Materiały do etnografii... z okolic Pińczowa*, „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, t. 9, 1885, s. III, 3—72.
- ¹⁹⁴ K. Synowicz *Obrzęd pogrzebu*, „Orli Lot”, R. 7, 1926, s. 108—109.
- ¹⁹⁵ W. Bukowiński *Okrężne w Opczyńskim*, „Bluszcz”, 1896, s. 343—344; M. Ferkówna i Z. Rymarówna *Dożynki w Krakowskim*, „Orli Lot”, R. 10, 1929, s. 69; *Okrężne w okolicach Itży*, *ibid.*, t. 16, 1935, s. 90—92; *Okrężne w Sandomierskim*, „Przyjaciel Ludu”, R. 3, 1836, nr 18, s. 138.
- ¹⁹⁶ J. St. Bystroń *Zwyczaje żniwiarskie w Polsce*, Kraków 1916.
- ¹⁹⁷ J. Klimaszewska *Zakazy magiczne związane z rokiem obrzędowym w Polsce*, „Etnografia Polska”, t. 4, 1961, s. 109—140.
- ¹⁹⁸ J. K. Gregorowicz *Obrazki wiejskie*, t. 1—4, Warszawa 1852; O. Kolberg, *Lud, jego zwyczaje, sposób życia...*, seria 1, *Sandomierskie*, Warszawa 1865, s. 108—123.
- ¹⁹⁹ A. Cierniak, *op. cit.*; M. Federowski *Sobótka*, „Wisła”, t. 11 1897, s. 135; S. Jastrzębowski *Sobótka we wsi Mikułowice*, „Wisła”, t. 5, 1891, s. 32—40; tenże *Poszukiwania archeologiczno-etnograficzne. (Sobótka i pojęcia ludu o przyrodzie)*, „Gazeta Radomska”, 1893, nr 17, 18; Jelita z Opatowa *Uroczystość sobótki we wsiach: Wąworkowie, Karbowie i Pobraszynie*, „Gazeta Radomska”, 1899, nr 55; K. Kilka *szczegółów o obchodzie sobótki w okolicach Stopnicy i Buska w gub. kieleckiej*, „Słowo”, 1893, nr 147; Ksawery *Sobótka z okolic Sandomierza*, „Gazeta Radomska”, 1893, nr 25; L. Lissowski *Sobótka*, „Wisła”, t. 6, 1892, s. 689—690; S. Matusiak *Sobótka*, „Lud”, t. 13, 1907, s. 1—20; R. Oczykowski *Sobótka*, „Wisła”, t. 8, 1894, s. 157; G. Paszkiewicz *Obchód sobótki w okolicach Sandomierza*, „Wisła”, t. 13, 1899, s. 662—667; A. Tokarska *Zwyczaje i śpiewki, związane z tradycją palenia sobótki w Antoniowie (pow. ilżecki)*, „Nasze Drogi”, R. 3, 1929, nr 9, s. 250—252; M. Wita-

nowski-Rawicz *Sobótka*, „Wisła”, t. 9, 1895, s. 594; Z Opatowa, *Opis sobótki we wsi Wąworkowie*, „Gazeta Radomska”, 1888, nr 57.

- ²⁰⁰ J. Czajkowski *Jedlińskie kusaki*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 13, 1959, nr 3, s. 132—140, ilustr.; J. Kloczkowski *Ścięcie śmierci w Jedlińsku w Kusy Wtorek. Zabawa ludowa (opis wierszem)*, „Gazeta Radomska”, 1881, nr 12, 13, 14; Wołyniec *Zapusty*, „Dziennik Warszawski”, 1893, nr 29, 30.

ОЧЕРК СОСТОЯНИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КЕЛЕЦКОМ ВОЕВОДСТВЕ

В статье рассматриваются результаты исследований заключённые в важнейших трудах из области народной культуры в келецком воеводстве (на основании административного деления 1963 г.), опубликованные в период 1800—1962. Первая часть статьи — в пределах трёх периодов (I: с начала XIX в. до первой мировой войны, II: между первой и второй мировой войной, III: от второй мировой войны до 1962 г.) — характеризует условия, при которых создавались этнографические описания и труды и знакомит нас с проблематикой исследований. Вторая часть подробно знакомит нас с состоянием исследований материальной, умственной и социальной культуры. В первый период интересы исследователей (О. Кольберг, В. Сялковский) и коллекционеров-любителей сосредоточивались вокруг вопросов связанных с умственной культурой (песни, мелодии, легенды, предания, поверья) и общественной культурой (обряды). Отдел материальной культуры был на втором плане. Во второй период этнография келецкой земли рассматривалась в публикациях синтетического типа, охватывающих территорию всей Польши. Следует подчеркнуть широкую популяризацию местных исследований, проводимую А. Патковским в среде учителей и учеников. Как в предыдущей период, исследования относились главным образом к сфере умственной культуры. В третий период исследования проводились рядом научных учреждений; этими учреждениями являлись: университетские кафедры в Кракове и Лодзи, Институт истории материальной культуры, Институт исследования изобразительного искусства, архитектуры и народного прикладного искусства Польской академии наук в Кракове, Институт народной музыки ИИ (Института искусств) Польской академии наук в Варшаве, Польское этнологическое общество, Этнографический музей в Кракове и Свентокжизжский музей в Кельцах. Современные исследования идут в двух направлениях: инвентаризационном, связанном с атласами, и монографий по отдельным вопросам. На первый план выдвигается сельское хозяйство, строительство, одежда, народное искусство, а из ремесла — гончарное дело и деревообработка.

AN OUTLINE OF THE PRESENT PHASE OF ETHNOGRAPHIC RESEARCHES IN THE PROVINCE OF KIELCE

This paper is devoted to the discussion of the investigation results pointed to by the authors of the most important monographs on folk culture in the province of Kielce. The said investigations were prosecuted according to administrative districts of the province in 1963. The monographs in question were published in the years 1800—1962.

The paper is divided into three parts: part I — from the beginning up to the World War I; part II — the inter-war period; part III — the post-war period up to 1962. Within the above periods the author presents some problems of investigations on folk culture. He also attempts to explain the genesis of some ethnographic descriptions and monographs of that region.

The second part of the paper is devoted to the discussion of the present stage of investigations on civilisation, as well as manners and social culture of the said province. In the first period investigators (O. Kolberg, W. Siarkowski) and ama-

teurish collectors were mainly interested in songs, melodies, legends, tales and beliefs, as well as customs of the folk. The problem of material culture was given less attention.

The second part of the paper, composed of several publications, deals with ethnographical problems of the province of Kielce. It ought to be mentioned that A. Patkowski started a large-scale popularisation of investigations in the Kielce region among teachers and pupils. Then, first of all, investigations concerning moral culture were prosecuted.

At the third period ethnographic researches were prosecuted by several scientific institutions: respective chairs of the Universities of Kraków and Łódź; Institute of the History of Material Culture; Research Institute for Plastic Arts in Architecture and Decorative Work at Polish Academy of Science in Kraków; Research Institute for Folk Music at Polish Academy of Sciences in Warsaw; there are also to be mentioned: Polish Ethnographical Society and the Świętokrzyski Museum at Kielce. Two trends in present investigations may be distinguished: the researches aim either at making an inventory or at collecting materials for monographs and other publications on particular problems, among which the following ones deserve to be mentioned: agriculture, building, clothes, folk art. Among other handicrafts pottery and wood working are given special attention.